opoooo

Criteria -3Research Innovation and Extension

3.3Research Publication and Awards

3.3.2Number of research papers per teachers in the Journals notified on UGC website during the year

Research papers per teachers in the Journals notified on UGC website during the year

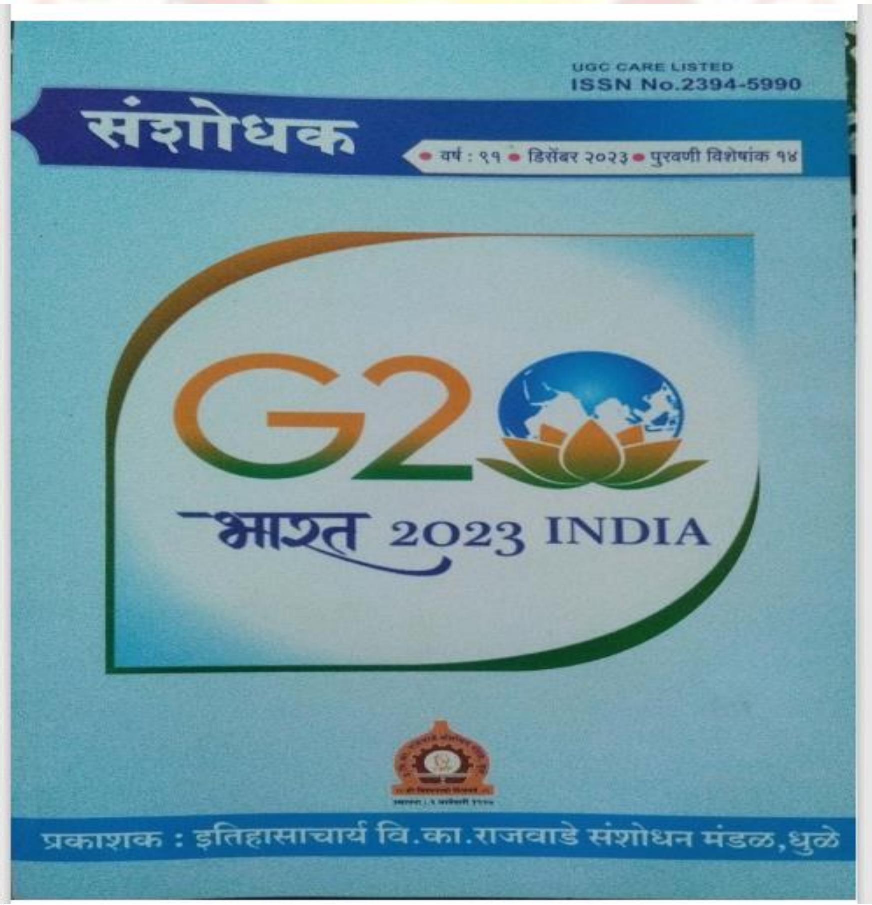

 ISSN No. 2394-5990

१९ Indian Economy And It's Challenging Opportunities
- Dr.Manisha Aole, Chandrapur -------------------------------- ८१

२० Eco-critical contours in Githa Hariharan's The Thousand Faces of Night
- Dr.Manish Chakravarty, Kamptee, Dist.Nagpur -------------------- ८५

२१ The Role of the Agriculture Sector in Indian Economy: Challenges & Opportunities
- Dr.Mangala Bhate, Amravati -------------------------------- ८९

२२ Cultural Conflicts and New Challenges in Chitra Banerjee's Sister of My Heart
- Dr.Mangala Ambadkar, Mowad ------------------------------ ९२

२३ Exploring the Nexus of Physical Education, Active Living, and Mental Wellbeing in the Neo-Liberated World: A Focus on Yoga and Daily Exercise
- Prof. Mahadevi Injaganeri, Ilkal, Karnataka ---------------------- ९५

२४ Challenges & Solutions in English Language Teaching: A Comprehensive Analysis
- Prof. Madhuri Sidam, Wardha -------------------------------- १००

२५ English Language Learning In India: Problems And Solutions
- Prof. Madhura Wagh, Pune -------------------------------- १०४

२६ Cultural Displacement in the Fictional Works of Jhumpa Lahiri
- Dr.Madhav Moharil, Nagpur -------------------------------- १०७

२७ Diasporic Spaces and Self-Exploration: Analyzing Meena Alexander's Manhattan Music - Dr.Leena Phate, Wadi, Dist.Nagpur ---------------------- ११०

२८ भारतीय अर्थव्यवस्थेवर कोव्हीड-१९ चा पडलेला प्रभाव-एक अभ्यास
- डॉ.कविता मालोकार, अंजनगाव सुर्जी, जि.अमरावती ---------------------- ११४

२९ पंडित जवाहरलाल नेहरूकालीन भारताचे अलिप्ततावादी परराष्ट्र धोरण
- डॉ.काशिनाथ मानमोडे, वाडी. जि.नागपूर ---------------------------- ११८

३० 'अंतर्वंशी' उपन्यास में नारी चेतना - प्रा.कमलाकर नवघरे, हिंगणघाट, जि.वर्धा ---------- १२२

३१ कोरोना महामारी के कारण गोंदिया जिले में उपभोक्ता खरीदी व्यवहार में परिवर्तन का एक विश्लेषणात्मक अध्ययन-१)प्रा.संतोष मेश्राम, गोरेगाव, गोंदिया २)डॉ.भावेश जासानी, गोंदिया - १२५

३२ शेतकऱ्यांचे बारमाही दुःख व्यक्त करणारी कादंबरी 'बारोमास'
- डॉ.महेंद्र झलके, रोहणा, ता.आर्वी, जि.वर्धा ---------------------------- १२९

३३ आंतरराष्ट्रीय प्रश्न व भारतीय गटनिरपेक्षता धोरणाचे विविध पैलू
- डॉ.माधुरी देवतळे. -- १३३

३४ पंधरावा वित्त आयोग : एक विश्लेषणात्मक अध्ययन - डॉ.महेंद्र गावंडे, कारंजा, जि.वर्धा ---- १३७

३५ भारतातील महिलांविरुद्ध गुन्हे : एक समाजकार्यकर्त्यांचे मूल्यमापन
- डॉ.मंगला कडवे, नरखेड, जि.नागपूर -------------------------------- १४३

३६ ग्रामीण भागातील शालेय बालकांमधील बॉडी मास इंडेक्स (बि.एम.आय.) : एक मानवमितीय अभ्यास
- प्रा.मेधा रतकंठीवार, तळोधी, जि.चंदपूर. ------------------------------ १४७

३७ डिजिटल ग्रंथालय युगातील इन्फोप्रीन्योअर : ग्रंथालय शास्त्रातील व्यावसायिक संधी
- प्रा.मोहन रतकंठीवार, तळोधी, जि.चंद्रपूर ---------------------------- १५१

Scanned with OKEN Scanner

Challenges and Solutions in English Language Teaching: A Comprehensive Analysis

Prof. Madhuri M. Sidam
HOD. Department of English
Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha

Abstract :

Learning the English language presents multifaceted challenges for both teachers and learners. This study deals with the numerous obstacles encountered during the process of teaching and learning English while proposing effective solutions. It examines the lack of educational resources such as books and technological tools like computers and the internet, acknowledges the diverse learning needs of students, and underscores the necessity for enhanced teacher training. Additionally, this research advocates for leveraging cutting-edge technologies, such as computers and the Internet, to facilitate language acquisition. By offering practical insights and innovative approaches, this study aims to revolutionize the English learning experience, fostering an environment that is not only more accessible but also enjoyable for both teachers and students alike.

Keywords :

English Language Teaching (ELT), Classroom challenges, Teacher training, Language proficiency levels

Introduction :

English, a global necessity, plays an important role in today's interconnected world, particularly in India for accessing opportunities. However, English Language Teaching (ELT) faces complex challenges. Despite its importance, hurdles like limited resources, diverse learner needs, teacher training gaps, and technological disparities impede effective education. Addressing these challenges becomes crucial due to English's significance in India's socio-economic landscape. This research aims to deal with these obstacles, seeking viable solutions for a more inclusive English learning environment. By comprehensively examining these issues and proposing actionable remedies, the goal is to enhance ELT in India and ensure better access to English language education for all.

Limited Resources in ELT :

English Language Teaching (ELT) has many challenges in India due to resource constraints, substantially compromising the quality of education for learners. Inadequate funding for educational materials and technology, overcrowded classrooms, and deficient infrastructure, obstructs the delivery of effective English language education.

The resource insufficiency is starkly visible in India's allocation of funds for educational materials and technological advancements. The Ministry of Human Resource Development's report exposes a lack of basic amenities like classrooms, libraries, and updated educational resources in many Indian schools, particularly in rural areas dealing with insufficient funds and obsolete teaching materials. The Annual Status of Education Report (ASER) emphasizes the inequality between urban and rural schools, underscoring disparities in technology access and learning aids.

Insufficient funding directly undermines the quality of English language education, exacerbated by overcrowded classrooms that hinder personalized attention to students' needs. Addressing these challenges necessitates innovative strategies. Exploring alternative funding avenues like public-private partnerships or corporate sponsorships can improve financial constraints. Moreover, integrating open educational resources such as digital libraries and online platforms could bridge the accessibility gap for learning materials. Encouraging community partnerships to share resources among schools may improve insufficiency.

Mitigating the limitations in ELT resources in India is important for expanding English language education's quality. Implementing solutions like diversifying funding sources and incorporating open educational resources can enrich the educational

Scanned with OKEN Scanner

ISSN No 2394-5990

landscape, ensuring students' access to requisite materials and technology for effective learning.

Diverse Learner Needs and Abilities :

In India's educational landscape, the cultural background, local languages, and economic circumstances shape a diverse spectrum of student abilities and needs. This diversity manifests in varying proficiency levels and learning preferences across the nation, as highlighted by the 2021 Annual Status of Education Report (ASER). Notably, disparities in English proficiency are rooted in regional differences, unequal access to quality education, and varying exposure to the language.

Meeting the needs of such a diverse student population faces a considerable challenge. Recognizing and accommodating differing English proficiency levels is crucial. For example, urban students might exhibit stronger English skills compared to rural students. Additionally, students display distinct learning styles-some flourish with visual aids while others prefer auditory or kinaesthetic methods.

India's educational richness extends to diverse linguistic, cultural, and economic backgrounds. Inclusive education practices must embrace this diversity. With over 1,600 spoken languages in India, educators must respect and integrate linguistic variations while teaching English.

Addressing these challenges demands multifaceted strategies :

1. Differentiated Instruction: Tailoring teaching methods to suit individual English proficiency levels, ensuring inclusivity.
2. Personalized Learning: Creating customized learning plans based on each student's strengths, weaknesses, and preferred learning styles.
3. Culturally Responsive Teaching: Infusing diverse cultural perspectives into the curriculum, making it relatable and engaging for students.

Implementing these strategies not only enriches learning experiences but also nurtures an inclusive educational environment. Teachers, therefore, hold an important role in adapting their methodologies to meet diverse learner needs.

Teacher Training Deficiencies :

In India, English language teaching meets significant deficiencies in teacher training, notably lacking specialized instruction for educators in this field. Around 33% of teachers lack sufficient training in effective English teaching, according to the National Council for Teacher Education's (NCTE) 2021 report. This deficiency directly hampers their ability to adeptly impart language skills.

Additionally, English language instructors face a noticeable lack of professional development regarding both teaching techniques and language proficiency. A Ministry of Education survey in 2022 highlighted that 45% struggle with innovative teaching methods, and 55% seek further language proficiency training.

Addressing these issues requires practical solutions. Enhancing teacher training programs, particularly focused on English teaching methodologies and language acquisition, is vital. Regular workshops for professional growth, to improve teaching skills and language proficiency, are necessary. Mentorship initiatives and peer networks for collaborative learning among experienced and novice teachers can significantly contribute to professional advancement.

Restoring India's English language education necessitates comprehensive strategies that improve training programs, offer continuous development opportunities, and foster supportive networks, ultimately uplifting the quality of instruction and students' language proficiency.

Technological Advancements and ELT :

Recent years have witnessed remarkable technological advancements that have profoundly impacted English Language Teaching (ELT) in India. The incorporation of technology in language education presents both opportunities and challenges. A 2021 National Sample Survey Office (NSSO) study in India disclosed that approximately 36% of rural households and 63% of urban households had internet access, highlighting a

Scanned with OKEN Scanner

growing but unequal digital divide.

Technology holds a pivotal role in delivering dynamic learning experiences in ELT through interactive tools like language apps, educational software, and online platforms. However, the uneven distribution of technological resources presents a barrier to equitable access. Urban students often enjoy better access to computers and the internet compared to their rural counterparts, intensifying this digital disparity.

To address these issues, initiatives should focus on technology for inclusive teaching methods that accommodate diverse learning needs. Mobile-based learning apps requiring minimal internet connectivity could benefit remote students. Additionally, government programs such as Digital India aim to bolster digital infrastructure in rural areas, enhancing access to online educational resources.

Furthermore, promoting digital literacy among teachers and students is vital. Training programs should equip educators with the skills to effectively integrate technology into teaching, fostering interactive lessons and maximizing online resources. Similarly, students should receive guidance on efficiently utilizing digital tools for language learning.

Effective Strategies for Improvement :

Improving English language teaching in India depends on fostering a supportive learning environment, as per the National Education Policy (NEP) 2020. Encouraging a safe, supportive atmosphere significantly boosts students' performance, as shown by the National Council of Educational Research and Training (NCERT) survey. Equally crucial is empowering teachers and fostering collaboration among them. Ministry of Human Resource Development (MHRD) research revealed that professional development positively impacts teacher efficacy. Training workshops and mentorship programs equip teachers to facilitate effective learning experiences, fostering innovation and sharing best practices among educators. Implementing Communicative Language Teaching (CLT) methods in Indian classrooms, supported by the Central Institute of Indian Languages (CIIL), enhances language proficiency and communication skills. CLT promotes interactive, student-centered learning, encouraging active engagement. Integrating real-life language applications, highlighted by the British Council India, significantly improves practical language proficiency. Incorporating role-plays and debates equips students with essential communication skills for everyday situations. Effectively implementing these strategies is pivotal for enhancing English language education in India, fostering a supportive environment, empowering teachers, emphasizing communicative teaching, and integrating real-life applications.

Conclusion :

English Language Teaching (ELT) encounters multifaceted challenges in developing effective language skill acquisition among Indian learners. These obstacles extend from lack of resources and diverse learner needs to technological disparities, collectively obstructing the quality of English education.

The inadequate allocation of resources, notably in rural schools lacking infrastructure and educational materials, impedes quality ELT, as highlighted by the National Sample Survey Office (NSSO). Overcrowded classrooms further worsen the scenario, limiting individual attention and affecting the teacher-to-student ratio.

India's diverse learner landscape, varying in linguistic and cultural backgrounds, poses a significant hurdle. The Annual Status of Education Report (ASER) underscores disparities in English proficiency, urging tailored teaching approaches. Additionally, the digital divide amplifies ELT challenges, as limited internet access impedes technological integration in education, primarily in rural areas.

Resolving these demands collaborative action is needed. Enhanced budget allocation, updated materials, targeted teacher training, innovative teaching methodologies, and equitable access to technology stand as imperative solutions. Such

Scanned with OKEN Scanner

ISSN No. 2394-5990

concerted efforts across stakeholders can transform ELT in India, shaping a more inclusive and effective educational landscape.

References :

1. Annual Status of Education Report (ASER) 2021 - Pratham Education Foundation
2. Burns, Anne. "Doing Action Research in English Language Teaching: A Guide for Practitioners." Routledge, 2010.
3. Census of India 2011 - Ministry of Home Affairs, Government of India.
4. Digital India Campaign - Ministry of Electronics and Information Technology, Government of India.
5. Harmer, Jeremy. "The Practice of English Language Teaching." Pearson Education Limited, 2015.
6. Kumaravadivelu, B. "Understanding Language Teaching: From Method to Postmethod." Routledge, 2006.
7. Ministry of Education Survey on Teacher Training, 2022.
8. National Council for Teacher Education (NCTE) Annual Report, 2021
9. National Sample Survey Office (NSSO) - Government of India, 2021.
10. Nunan, David. "Language Teaching Methodology: A Textbook for Teachers." Prentice Hall, 1991.
11. Richards, Jack C., and Theodore S. Rodgers. "Approaches and Methods in Language Teaching." Cambridge University Press, 2014.
12. Sharma, R. K., & Mishra, S. (2020). Digital Divide: A Reality of Digital India Initiative. Journal of Critical Reviews, 7(10), 848-851.

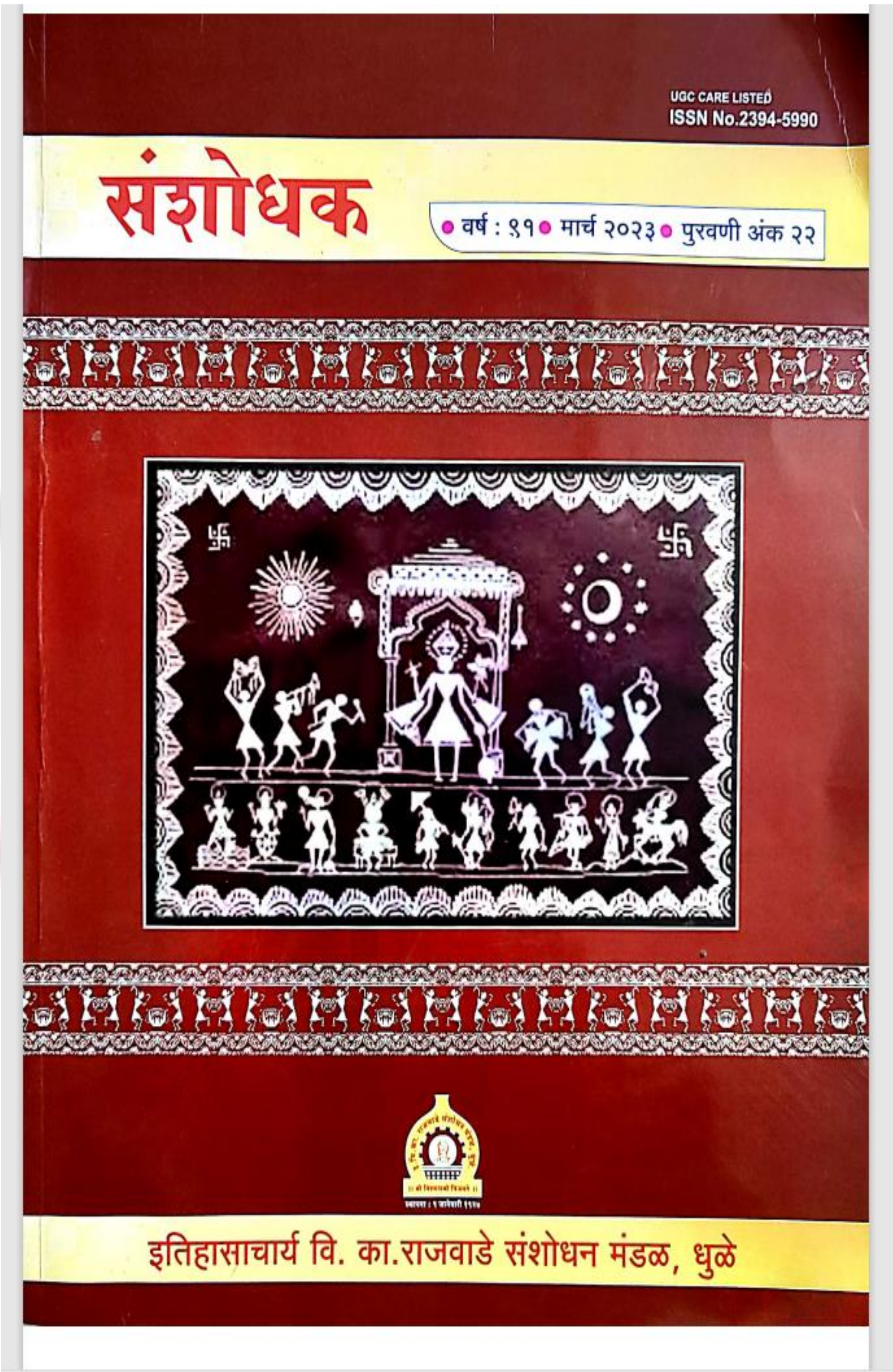
UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990
संशोधक
वर्ष : ९१ मार्च २०२३ पुरवणी अंक २२
इतिहासाचार्य वि. का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक ।।

पुरवणी अंक २२ – मार्च २०२४ (त्रैमासिक)

• शके १९४५ • वर्ष : ९१ • पुरवणीअंक : २२

संपादक मंडळ

• प्राचार्य डॉ.सर्जेराव भामरे • प्राचार्य डॉ. अनिल माणिक बैसाणे
• प्रा.डॉ.मृदुला वर्मा • प्रा.श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

• प्राचार्य डॉ. उत्तम पारेकर • डॉ. विठ्ठल घिनमीने • डॉ. नितेश तेलहांडे

✲ प्रकाशक ✲

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ.वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१.
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४२२२८९४७१, ९४०४५७७०२०
ई–मेल : rajwademandaldhule1@gmail.com
rajwademandaldhule2@gmail.com

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवार सुटी)

अंक मूल्य ₹ १००/–
वार्षिक वर्गणी (फक्त अंक) रु. ५००/–; सदस्यता वर्गणी : रु. २५००/–

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्ट ने 'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळवणी : अनिल साठये, बावधन, पुणे 21.

टीप : या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

...District in
2019-2023 - 1)Prof Rupeshkumar Raut, 2)Dr.Sharyu Potnurwar, Chandrapur -- ७३

१९ भारतीय किसान मजदूर आंदोलन : कांशीरामांची भूमिका - डॉ.नरेश कवाडे, वर्धा, -------- ७८

२० महाराष्ट्रातील निवडक कलावंतांचे नाट्य संगीतातील योगदान - डॉ.निकिता निर्मळ, वर्धा ----- ८३

२१ मानवी विकास निर्देशांक : विशेष संदर्भ गडचिरोली जिल्हा
- १) प्रा.निशिकांत बुल्ले; २) डॉ.राजू आदे, ब्रह्मपुरी, चंद्रपूर ------------------- ८६

२२ भारतीय लोकशाही राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण - डॉ.पद्माकर दारोंडे, पुलगाव ----------- ९४

२३ डॉ.पंजाबराव देशमुख यांचे दलित चळवळीतील योगदानाचे ऐतिहासिक अध्ययन
- डॉ.पंकज मून, वडनेर, ता.हिंगणघाट, जि.वर्धा. ---------------------------- ९८

२४ भारताच्या विदेशी व्यापाराचा अभ्यास - डॉ.परमेश्वर मिसाळ, भोकरदन, जि.जालना ------ १०३

२५ स्त्री-पुरुष समानता आणि भारतातील महिला सक्षमीकरण- प्रा.पवन महंत, नरखेड, जि.नागपूर - ११०

२६ ग्रामीण भागातील कुपोषण आणि औरोग्य स्थिती: एक समाजशास्त्रीय सर्व्हेक्षण
- डॉ.प्रदीप गजभिये, मोवाड, ता.नरखेड, जि.नागपूर. ------------------------ ११५

२७ यशवंत मनोहर यांच्या कवितेतील सामाजिक जाणिवा - डॉ.प्रमोद नारायणे, वर्धा --------- ११९

२८ संत तुकाराम की हिंदी रचना : हिंदुस्थानी पदे
- डॉ.प्रविण कारंजकर, वडनेर, ता.हिंगणघाट, जि.वर्धा. ----------------------- १२३

२९ वर्धा जिल्ह्यातील प्राथमिक शिक्षणावर झालेल्या सार्वजनिक खर्च प्रवृत्तीचे अध्ययन
- १) प्रा.संदिप चव्हाण, वर्धा २)डॉ.समीर माहोरे, नागपूर --------------------- १३०

३० राष्ट्रसंत का राष्ट्रधर्म - डॉ.संजय धोटे, वर्धा ------------------------------- १३६

३१ Forging Identity: Goblins in the Wizarding World - Alienation and the Quest for Self-Discovery - Dr. S. S. Joshi, Amravati ------------------------ १४०

३२ Humanity in Asif Currimbhoy's Plays
- 1) Prof. S. Sathish, 2) Dr.T.M.S. Maideen, Madurai, Tamilnadu --------- १४४

३३ Exploring Women's Pursuit of Identity and Enlightenment in the Novels of Ruth Prawer Jhabvala - Dr.Samshad Sheikh, Tirora --------------------- १४८

३४ Maya, A Rebel Against Tradition in Jaishree Misra's 'Afterwards'
- Prof. Sangeeta Kulkarni, Amravati --------------------------- १५२

३५ Technologies And Trends In Physical Education And Sports: Development In Skills And Performance Of Players - Dr.Sangita Deshmukh, Amravati --------- १५५

३६ Cultural Alienation in Anita Desai's Baumgartner's Bombay
- Dr.Sanjay Diwekar, Wadner, Tal.Hinganghat, Dist.Wardha ------------ १५९

३७ Problem of Adjustment Leading to Alienation in Anita Desai's Bye-Bye Blackbird
- Dr.Sanjay Tawade, Amgaon, Dist. Gondia ----------------------- १६२

३८ Feminine Sensibility in the novels of Anita Desai
- Dr. Santosh Hotchandani, Gondia ---------------------------- १६६

राष्ट्रसंत का राष्ट्रधर्म

डॉ. संजय धोटे

सहायक प्राध्यापक,

हिंदी विभाग, यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

Email : dhotedr.sanjay@yahoo.com; मो. ९७३०७७२२०९

सारांश :

भारत बहुभाषी देश है, भारत में विभिन्न भागों में अलग-अलग भाषाएं, बोलियों को बोलने, विभिन्न धर्म एवं जाति को मानने वाले अलग-अलग विश्वासों को मानते हुए भी एक सूत्र में बंधे हुए हैं। मनुष्य के जीवन पर अनेक घटनाओं, व्यक्ति विशेष एवं परिवेश का प्रभाव पड़ता रहता है जिनसे उसका आंतरिक व्यक्तित्व विनिर्मित होता जाता है।.यही शाश्वत सिद्धांत राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज के जीवन पर पूर्णतः लागू होता है। राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज भारतीय स्वतंत्रता संग्राम से अनजान नहीं थे, वे जानते थे कि गुलाम देश में स्वतंत्र व्यक्तित्व का निर्माण संभव नहीं होगा। अतः उन्होंने भारतीय समाज की धार्मिक वृत्ति को स्वतंत्रता के कार्य से जोड़ने का प्रयास आरंभ किया है। राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज का साहित्य आध्यात्मिक अनुभूतियों का लेखा-जोखा मात्र नहीं रहा है उसमें तत्कालीन जनजीवन का प्रतिबिंब भी विद्यमान है। राष्ट्र-धर्म को वे सर्वोपरि मानते रहे हैं। आज़ादी के आंदोलन का सूत्रबद्ध संचालन, प्राप्त आज़ादी की रक्षा तथा चीन के हमले के समय उनके द्वारा रचित काव्य-कृतियाँ उनके राष्ट्रधर्म ' से परिपूरित जीवन-दर्शन को ही सच्ची वाणी प्रदान करते हैं।

बीजशब्द :

मानवीय गुण, नाथ संप्रदाय, जनजागृति, राष्ट्रीयता, राष्ट्रधर्म

प्रस्तावना :

भारत बहुभाषी देश है, भारत में विभिन्न भागों में अलग-अलग भाषाएं, बोलियों को बोलने , विभिन्न धर्म एवं जाति को मानने वाले अलग-अलग विश्वासों को मानते हुए भी एक सूत्र में बंधे हुए हैं। यही भारत की राष्ट्रीय एकता का अद्भूत लक्षण है। विश्व में भारत एक मात्र ऐसा देश है, जहाँ इतनी विभिन्न जातियाँ एवं प्रजातियाँ एक साथ अपना जीवन व्यापन करते हुए भी, अपने - अपने धर्म में स्वतंत्र हैं। यही भारत की एकमात्र ऐसी विशेषता है, जो विश्व के समस्त सांस्कृतिक विशेषताओं में सर्वोपरि है, जिसने विश्व संस्कृति में अपना विशेष स्थान बना रखा है। राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज भारतीय संस्कृति के पुरोधा रहे है, जिन्होंने अपने भजन, प्रवचन, कीर्तन तथा साहित्य के माध्यम से मानवीय गुणों को पुन:प्रस्थापित करने के लिए अपने प्रयत्नों की पराकाष्टा द्वारा यह स्पष्ट किया कि भारतीय संस्कृति एक दिन संपूर्ण विश्व का प्रतिनिधित्व करने में सक्षम होगी। भारतीय संस्कृति के मूल्यों के माध्यम से अपना, भारत का विकास साधने एवं उसे विश्व के सम्मुख आदर्श रूप में प्रस्तुत करने का जज़्बा उनमें था, जिसके कारण तुकडोजी महाराज को 'राष्ट्रसंत' जैसी श्रेष्ठतम उपाधि से अंलकृत किया गया।

मनुष्य के जीवन पर अनेक घटनाओं, व्यक्ति विशेष एवं परिवेश का प्रभाव पड़ता रहता है जिनसे उसका आंतरिक व्यक्तित्व विनिर्मित होता जाता है। यही शाश्वत सिद्धांत राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज के जीवन पर पूर्णतः लागू होता है। उनके जीवन पर उनके माता-पिता एवं गुरु श्री आडकोजी महाराज का जो प्रभाव पड़ा था, जिससे वे जन-जन में प्रचलित हुए थे। राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज के गुरु श्री आडकोजी महाराज पर नाथ संप्रदाय की मान्यताओं का प्रभाव होने के कारण गुरु से प्राप्त धारा को राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ने अक्षुण्ण बनाए रखा था, जिसकी राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज के भजन-साहित्य में अभिव्यक्त नाथ संप्रदाय के पारिभाषिक शब्दावली के प्रयोग से स्पष्ट प्रतीति होती है। यथा -

बजी अनहद की बंसी, खुल गया त्रिकूट-शिखर का ताला।
मधुर - मधुर पहिली धुन बाजी, फिर बीना के तारा।।[१]

गुरु श्री आडकोजी महाराज के मृत्यु के पश्चात राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ईश्वर की साधना में लीन हो गए थे। इसलिए सन १९२३ में समाज ने उन्हें 'देवबाबा' की उपाधि से संबोधित किया है। सांसारिक विरक्ति प्राप्त राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज भारतीय स्वतंत्रता संग्राम से अनजान नहीं थे, वे जानते थे कि गुलाम देश में स्वतंत्र व्यक्तित्व का निर्माण संभव नहीं होगा। अतः उन्होंने भारतीय समाज की धार्मिक

ISSN No. 2394-5990

वृत्ति को स्वतंत्रता के कार्य से जोड़ने का प्रयास आरंभ किया है। उन्होंने सन् १९२४ में चिमूर में माणिक बाल समाज तथा सन् १९३३ में आरती मंडल की स्थापना, जनमानस में राष्ट्रधर्म को जागृत करने के उद्देश्य से की थी। जिसका रूपांतरण १९ नोव्हेबर, १९४३ को सेवा- मंडल में हुआ था, जिसका उद्देश्य ग्रामीण जीवन एवं मानव का सर्वांगीण विकास रहा है। इस मत की पुष्टि मराठी साहित्यकार श्री वि. स. खांडेकर के कथन से होती है। वे लिखते हैं - - छोटे-बड़े नहरों के द्वारा महानदी का पानी दूर तक फैले हुए भूमि में पहुँचाया जाता है, उसी प्रकार सेवामंडल ने राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज के ध्येय एवं विचार को मध्य देश के ग्रामीण जीवन तक पहुँचाया था।[२] अपने इसी उद्देश्य को व्यापक रूप देने के लिए राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ने २६ फरवरी, १९३५ को सालबर्डी में महायज्ञ का आयोजन किया था, जिसमें लगभग १० लाख लोग सहभागी हुए थे। राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज के महात्मा गांधी के निकट पहुँचने का मुख्य कारण भी महाराज की यही राष्ट्रीय भावधारा थी, जो धार्मिक कार्यक्रमों के माध्यम से जनमानस को आकर्षित कर रही है। परंतु प्रत्येक व्यक्ति इस बात को समझ नहीं सकता था। इस महायज्ञ के व्यापक उद्देश्य को न समझते हुए अँड.अकर्ते ने महात्मा गांधी से राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज की शिकायत की थी कि तुकडोजी नामक महाराज समाज को गुमराह कर रहा है इसीलिए महात्मा गांधी ने एक जाँच कमेटी का गठन किया था। जिसमें श्री शंकरराव टिकेकर एवं श्री बाबू हरकरे को जाँच करने हेतु नियुक्त किया है। इस जाँच कमेटी ने राष्ट्रसंत को आरोप से तो मुक्त कर ही दिया, साथ ही सिफारिश भी की कि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज राष्ट्रीय विचारधारा से जुड़े हुए हैं। परिणामस्वरूप श्री बलवंत सिंह का मत देखना अधिक उपयोगी प्रतीत होता है। वे लिखते है -- एक रोज नागपूर से श्री बाबु हटकरे आए और बापूजी से कहने लगे कि तुकडोजी महाराज बड़े ही साधु पुरुष हैं, उनके विचार राष्ट्रीय है और उनके भजनों का प्रभाव ग्रामीण जनता पर बड़ा अच्छा पड़ता है। मैं चाहता हूँ कि वे थोड़े दिन आप के पास रह जाएँ तो उनके विचार परिपक्व हो जायेंगे और देहात में बड़ा ज्ञानकारी लाभ कर सकेंगे।[३] यह बात सुनकर महात्मा गांधी ने राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज से मिलने की इच्छा व्यक्त की तथा १४ जुलाई, १९३६ को राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, महात्मा गांधीजी से मिलने सेवाग्राम पँहुचे थे। जहाँ दोनों एक माह तक साथ रहे, जिसके चलते राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज में राष्ट्रीय चेतना के अंकुरण ने वृक्ष का रूप धारण कर लिया था। इस तथ्य की पुष्टि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज के काव्य-पंक्तियों से यों होती है-

मैंने ही अपनी भाव-भक्ति को तटता मुडवा दिया।
और देश-भक्ति-राष्ट्रसेवा ही प्रभु सेवा किया।।[४]

उनके इस राष्ट्रीयता के भावों से ओत-प्रोत राष्ट्रीय भजनों के माध्यम से राष्ट्रीय स्वाधीनता संग्राम को संबल मिला है। फलत: देश १५ अगस्त, १९४७ को देश आजाद हुआ है। भारत स्वतंत्र होने के पश्चात् भी राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज निरंतर राष्ट्र में एकता स्थापना करने के लिए प्रयत्नशील रहे हैं; जिसके लिए उन्होंने भू-दान यज्ञ,भारत-साधु-समाज की स्थापना की, जिस कारण वे देश के महानुभावों के आदर के पात्र हुए हैं। राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज के कार्यों को देखकर, जापान में आयोजित 'विश्वशांति परिषद' में राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज को आमंत्रित किया गया था। इस प्रकार राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ने अनेक सामाजिक, सांस्कृतिक एवं राष्ट्रीय गतिविधियों का सुसंचालन कर, समाज में जनजागृति का शंखनाद कर, देश में नव-जागरण का सूत्रपात किया था, यह ऐतिहासिक तथ्य अवश्य ही है, जो सत्यापित होता है।

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज के दार्शनिक चिंतन ने उनकी क्रांतिमूलक साहित्य-साधना के विभिन्न आयामों को नवीन जीवन-दर्शन एवं नवीन भावस्तर के साथ एक निष्कर्ष एवं संतुलन की दीप्तियुक्त भूमिका प्रदान की है। राष्ट्रसंत का जीवन-दर्शन मानव केंद्रित रहा है। उनका जीवन-दर्शन मानव में असीम विराटता के गुणों का आविर्भाव करता है। मानवतावाद का सरोकार मानवीय लक्ष्यों, मूल्यों और उसके कल्याण में निहित होता है। राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ने अपने साहित्य में मानवीय मूल्यों को प्रस्थापित किया है। यथा -

मानवता ही है पंथ मेरा,
इंसानियत है पक्ष मेरा,
सबकी भलाई धर्म मेरा,
दुविधा को हटाना कर्म मेरा।।[५]

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज का समस्त साहित्य समाज को समर्पित रहा है क्योंकि स्वयं राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज मानते थे कि - कला आदर्श जीवन के लिए ही हो, अन्यथा वह कोलाहल बन जाएगी।[६] राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज का काव्य देश की सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक परिस्थितियों

के फलस्वरूप रचित भावनात्मक एवं अनुभूति-प्रवण जनकाव्य है, जिसका लक्ष्य सामान्य मानव का सर्वांगीण कल्याण करना ही रहा है। फलस्वरूप समाज में लिप्त न होकर भी राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ने समाज-कल्याण का मार्ग अपनाया और जीवन के विभिन्न क्षेत्रों में शोषित प्रताड़ित मानव की समस्त प्रवृत्तियों, परिस्थितियों तथा भावनाओं का गंभीर विचारपूर्ण चित्रण प्रस्तुत कर, अपने संबोधनों, उद्बोधनों, भजनों एवं साहित्य के माध्यम से उनके निदान भी प्रतिपादित किए हैं, उसे यहाँ स्पष्ट किया गया है।

उनके इस संस्कृति विषयक दर्शन का अध्ययन एवं विश्लेषण निरूपण करने पर स्पष्ट होता है कि भारतीय संस्कृति की रूढ़ियाँ निकाल कर, स्वस्थ परंपराओं को पुनर्जीवित करना राष्ट्र को स्वस्थ बनाने का एक ईमानदार प्रयास होगा।

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज का साहित्य आध्यात्मिक अनुभूतियों का लेखा-जोखा मात्र नहीं रहा है उसमें तत्कालीन जनजीवन का प्रतिबिंब भी विद्यमान है। उन्होंने धार्मिक रूढ़ियों, सामाजिक व सांस्कृतिक परंपराओं का अंधानुकरण न कर, सदाचार, नैतिकता ,आत्मानुभूति की प्रमाणिकता, आदि नैतिक एवं सामाजिक गुणों की प्रतिष्ठा पर अधिक बल दिया है। राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज की मान्यता थी कि मानव की सेवा ही ईश्वर की सेवा है, यही मनुष्य का सच्चा धर्म है। मनुष्य में मनुत्व का विकास ही राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज के जीवन का मुख्य लक्ष्य रहा है। वे इस लक्ष्य की प्राप्ति के लिए मनुष्य में सद्प्रवृत्तियों को जगाकर, सम्माननीय जीवन में प्रेम, त्याग, करुणा, अहिंसा, सहिष्णुता, आदि की प्रतिस्थापना कर, सामुदायिक विकास पर जोर देते रहे है। वे देश की विविध जातियों, धर्म, संस्कृति तथा समाज को एक सूत्र में बांधने का प्रयत्न करते रहे हैं, जिसे अपनाकर देश के साथ ही समस्त मानव जीवन का सच्चा सुख प्राप्त कर सकते है। यही भावना राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज की सामुदायिक प्रार्थना में स्पष्टत: परिलक्षित होती है -

सब के लिए खुला है, यह मंदिर हमारा ।
मतभेद को भूला है, मंदीर यह हमारा।।
आओ कोई भी पंथी, आओ कोई भी धर्मी
देशी विदेशियों का, मंदीर यह हमारा ।
मैदान पर बिछाया, डाला है एक आसन ।
सब देवता समाता, मंदीर यह हमारा।।[८]

मानवतावाद में जीवन की सारी विसंगतियों, विषमताओं, विडंबनाओं की स्वानुभूति पाई जाती है और मानव-मन में उभरनेवाली सारी प्रवृत्तियों को पाया जा सकता है। इसमें राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज के सामाजिक-जीवन की चेतना के दर्शन होते हैं। इसी परिप्रेक्ष्य में राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ने व्यक्ति,समाज और राष्ट्र के विकास पर निरंतर बल दिया है और इनके उत्थान का अलख जगाते-जगाते ही जीवन व्यतीत किया है। वे आजीवन मोमबत्ती की तरह जलते रहे और समाज को पथ-प्रदर्शक के रूप में प्रकाश देते रहे हैं। इसे हम राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज के शब्दों में यों व्यक्त कर सकते हैं -उपयोगिता निरापद रूप से बनी रहेंगी।

निष्कर्ष :

अत: राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज एक मानवतावादी चिंतक थे, जिनके चिंतन का केंद्र मानव ही रहा है। राष्ट्र-धर्म को वे सर्वोपरि मानते रहे हैं। आज़ादी के आंदोलन का सूत्रबद्ध संचालन, प्राप्त आज़ादी की रक्षा तथा चीन के हमले के समय उनके द्वारा रचित काव्य-कृतियाँ उनके 'राष्ट्रधर्म' से परिपूरित जीवन-दर्शन को ही सच्ची वाणी प्रदान करते हैं।

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ने अपने हिंदी काव्य में मानव को मानवता के शाश्वत गुणों से ओतप्रोत करने का महामार्ग बतलाया है, साथ ही राष्ट्र-धर्म को सभी धर्मों में सर्वोपरि उद्घोषित किया है। एक ओर वे पूर्णत: मानवतावादी समाज-सुधारक हैं, तो दूसरी ओर वे सच्चे राष्ट्रभक्त हैं, जिनकी श्वास-प्रश्वास एवं प्रत्येक गतिविधि का लक्ष्य राष्ट्र का समुत्थान रहा है।

संदर्भ-ग्रंथ-सूची :

१. ज्ञानदीप, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, पृ. १३.
२. राष्ट्रीय जीवन-निर्माण के परिप्रेक्ष्य में संत-साधना का मूल्यांकन एवं राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज के व्यक्तित्व एवं कृतित्व का योगदान-श्री दिनकर यावलीकर, पृ.२७५ से उद्धृत.
३. बापू की छाया, श्री बलवंत सिंह, पृ. १७२.
४. मेरी जीवन यात्रा, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, पृ.३३.
५. वाचावल्ली, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, मुखपृष्ट.
६. विदर्भ का सांस्कृतिक इतिहास, डॉ.नत्थुलाल गुप्त, पृ.११८ से उद्धृत.
७. भजनकुंज, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, पृ. ८.
८. सामुदायिक प्रार्थना और चुने हुए भजन - राष्ट्रसंत

ISSN No. 2394-5990

तुकडोजी महाराज, पृ. ४.
९. मेरी जीवन यात्रा, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, पृ. ८५.
१०. मेरी जीवन यात्रा, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, पृ. ६४.
११. श्री गुरुदेव मासिक - मई - १९५३ पृ.- ५
१२. क्रांतिदीप - राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज -पृ. ३०
१३. क्रांतिवीणा - राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज -पृ. ४९
१४. राष्ट्रसंत के बोधवचन - सं.बाबा आवरे -पृ. २१

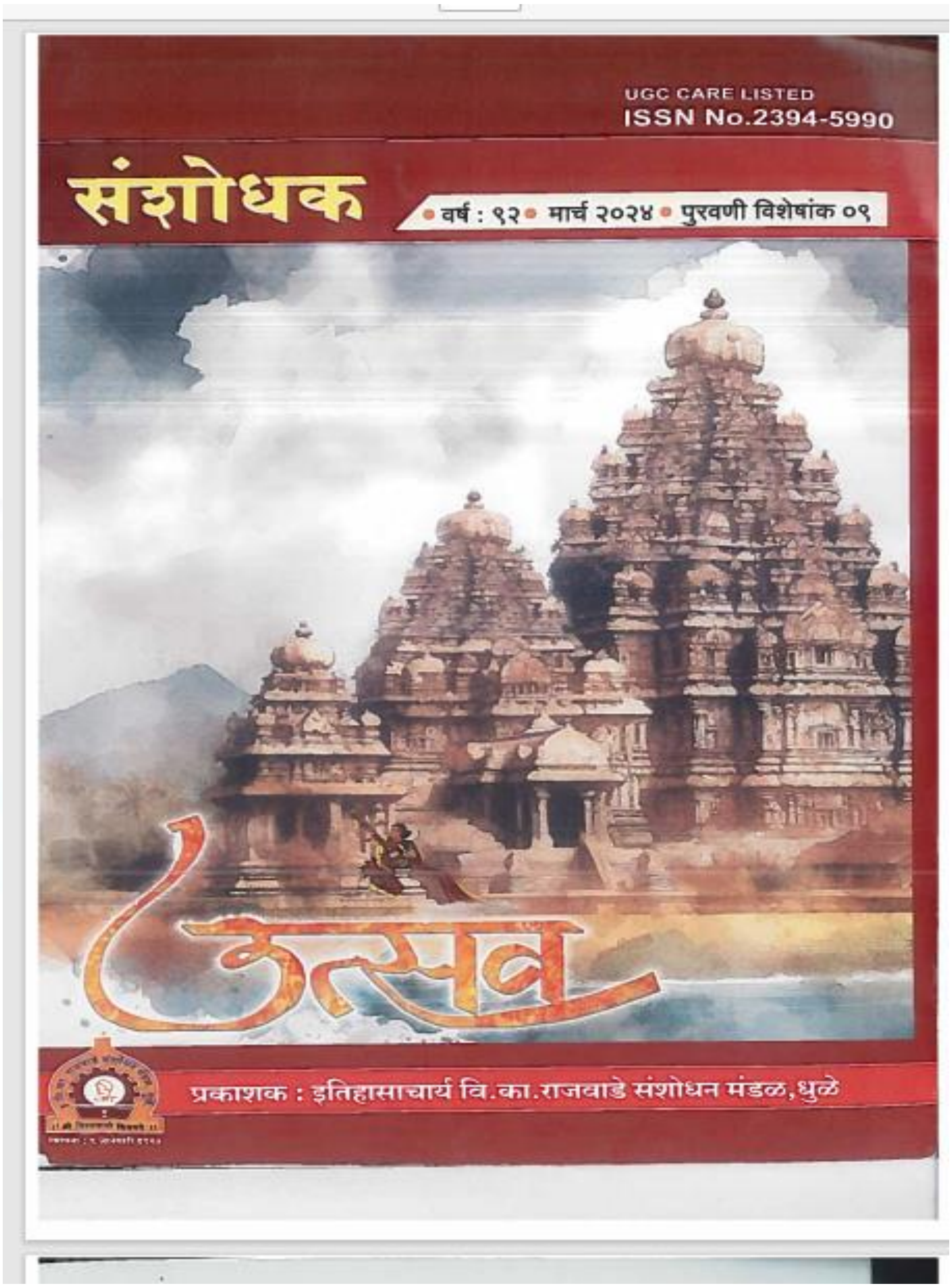
UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990
संशोधक
• वर्ष : ९२ • मार्च २०२४ • पुरवणी विशेषांक ०९
उत्सव
प्रकाशक : इतिहासाचार्य वि.का.राजवाडे संशोधन मंडळ,धुळे

UGC CARE LISTED
ISSN No 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

|| संशोधक ||

पुरवणी अंक ९ – मार्च २०२४ (त्रैमासिक)

- शके १९४५
- वर्ष : ९२
- पुरवणी अंक : ९

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे
- प्राचार्य डॉ. अनिल माणिक बैसाणे
- प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा
- प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

- प्राचार्य डॉ. यशवंत पाटील
- डॉ. मनीषा नागपूरे
- डॉ. अमृता डोरलीकर

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४२२२८९४७१, ९४०४५७७०२०
Email ID: rajwademandaldhule1@gmail.com
rajwademandaldhule2@gmail.com

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

अंक मूल्य रु. १००/-

वार्षिक वर्गणी (फक्त अंक) रु. ५००/-, लेख सदस्यता वर्गणी : रु. २५००/-

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने 'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, पुणे.

टीप : या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

 ISSN No. 2394-5990

३४) प्रसारमाध्यमातील स्त्री चित्रण

- सुकेशनी गुणवंतराव डूडीर ---------- १६१

३५) नवनवीन समाज माध्यमे

- प्रो. चित्रना मैनाजी चातुरकर ---------- १६५

३६) प्रसारमाध्यमांची सामाजिक बांधिलकी व वास्तव

- डॉ. देवयानी चव्हाण ---------- १७०

३७) प्रसारमाध्यमांची भाषा : चिंता आणि चिंतन

- डॉ. विजया जितेंद्र राऊत ---------- १७४

३८) वाङ्मयीन नियतकालिकांचे कार्य

- प्रा. डॉ. विनोद यू. भालेराव ---------- १७७

३९) प्रसार माध्यमाची सामाजिक बांधिलकी व वास्तव

- प्रा.पंडित ल. काळे ---------- १८०

४०) मराठी कादंबरी आणि चित्रपट

- डॉ. संध्या यु. शेंडे ---------- १८४

४१) समाज माध्यमातील करीअर आणि संधी

- प्रा. डॉ. अंशुमती राजेंद्र कव्हाणे ---------- १८७

४२) प्रसारमाध्यमे आणि सद्यस्थिती

- डॉ. संजय जीवनलाल सिंगनजुडे ---------- १९१

४३) मराठीतील परिवर्तनवादी नियतकालिके

- डॉ. बादलशाहा डोमाजी चव्हाण ---------- १९५

४४) मानवसंस्कृतीवरील बदललेल्या माध्यमविश्वाचा प्रभाव

- प्रा. प्रमोद मारोती नारायणे ---------- १९८

४५) समाज माध्यमांचा युवकांवर होणारा परिणाम

- डॉ. शरद जे. मेश्राम ---------- २०२

४६) भारतीय आरमारचे (नौदलाचे) संस्थापक छत्रपती शिवाजी महाराज : एक समग्र विश्लेषण

- डॉ. चंद्रशेखर एस. पाटील ---------- २०६

वाचनसंस्कृतीवरील बदललेल्या माध्यमविश्वाचा प्रभाव

प्रा. प्रमोद मारोती नारायणे
सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा
मोबा. ९८५०३०९६६५
ई.मेल – narayanepm123@gmail.com

(Abstract) :

ा झपाट्याने बदलत चालले आहे. एकविसावे शतक त्लाच्या व परिवर्तनाच्या सीमारेषा अधिक वृद्धिंगत ऱ्या ठरल्या आहेत. या काळात नव्या तंत्रज्ञानाचा ा सुरू झाला आहे. हा काळ म्हणजे या विकासाचा कारचा परमोच्च बिंदू आहे की काय अशाप्रकारची थती सध्याच्या कालखंडात निर्माण झाली आहे. माणसाचे गतिमान झाले आहे. हे युग म्हणजे धावपळीचे युग . सध्याचे जग म्हणजे जलद गतीने चालणारे वेगवान आहे. या वेगवान गतीसोबत सर्वच धावत आहेत. ची माणसे तंत्रज्ञानाच्या गुंतागुंत जाळ्यात अडकले आहेत. प्रत्येक छोट्या मोठ्या कामांसाठी तंत्रज्ञानाची घ्यावी लागत आहे. मोबाईल या एका छोट्याशा ाणाच्या माध्यमातून तो आज अनेक वैशिष्ट्यपूर्ण कार्य शकत आहे. मनोरंजन, बँकिंग व्यवहार, आपापसातील द, कार्यालयीन कामकाज इत्यादी अनेक बाबी या नव्या ान माध्यमाच्या आधारे केले जात आहेत. अशा या ळत प्रत्यक्षपणे पुस्तक डोळ्यांपुढे ठेवून वाचन करण्याचा । अनेकांना घ्यावासा वाटत नाही. त्यामुळे सध्या जी वेध प्रकारची प्रसारमाध्यमे व समाजमाध्यमे आलेली हेत, त्यामुळे वाचनसंस्कृतीवर या सर्व माध्यमांचा फार ा परिणाम झाला आहे असे दिसून येते. सध्याच्या पिढीची ाच कलेकडे पाहण्याची अभिरूची बदललेली आहे. गदाच्या ऐवजी स्क्रीनने प्रेक्षकांच्या व वाचकांच्या मनावर घेराव गाजविलेले आहे. अशा परिस्थितीमध्ये या नव्या ध्यमविश्वाचा प्रभाव वाचनसंस्कृतीवर मोठ्या प्रमाणात पडत लला आहे असे दिसून येते.

ीज शब्द (keywords)

ज्ञानकेंद्रे, लिपी, चिन्हव्यवस्था, तंत्रज्ञान, वाचनसंस्कृती, द्रेत, माध्यमविश्व, मनोरंजन, प्रसारमाध्यमे, समाजमाध्यमे, ान, चित्रफित, मुद्रणकला

प्रस्तावना (Introduction)

मानवी जीवनात वाचन संस्कृतीला फार महत्त्व प्राप्त झाले आहे. वाचन संस्कृतीचा परिणाम मानवाच्या सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण ठरला आहे. वाचनाची प्रक्रिया माणसाच्या मनपटलाच्या जडणघडणीसाठी महत्त्वाची भूमिका बजावत असल्यामुळे वाचनसंस्कृती रुजू लागली, तेव्हापासून मानवाच्या प्रगतीच्या कक्षा रुंदावत जाऊ लागल्या आहेत. मानवी जीवनात वाचनाच्या सवयीमुळे जगातील अनेक दुर्लक्षित क्षितिजे दृष्टीपथास येऊ लागली. नव्यानव्या शोधाच्या कक्षा समृद्ध होऊ लागल्या. अनेक ज्ञानकेंद्रे पुस्तकरूपाने एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरित होऊ लागले. माणसाच्या प्रगतीत व त्यांच्या उन्नतीत वाचनसंस्कृतीने मोठ्या प्रमाणात हातभार लावला, एवढेच नव्हे तर ही वाचनाची संस्कृती विकसित होत गेल्यामुळेच माणसाचा उत्तुंग असा विकासक्रम सातत्याने सुरू राहिला.

वाचनसंस्कृतीचे विविध टप्पे :

मानवी जीवनाच्या आरंभीच्या काळात लिपीचा शोध लागला नव्हता. चित्रलिपी माणसाच्या आदानप्रदानाचे साधन म्हणून कार्य करीत होती. भाषेचा शोध लागला आणि त्याबरोबर लिपीच्या शोधाची प्रक्रिया सुरू झाली. लिपी म्हणजे भाषेला प्राप्त झालेली चिन्हव्यवस्था ठरली. या चिन्हव्यवस्थेने भाषेला चिरकालित्व प्राप्त करून दिले. लिपीच्या अद्ययावत शोधाच्या पूर्वी भुर्जपत्र, ताम्रपट, शिळेवर भाषेला हस्तलिखिताद्वारे लिपीबद्ध करण्याची पद्धती सुरू झाली. ही पद्धत फार टिकाऊ अशाप्रकारची नव्हती. तिला काळाच्या मर्यादा होत्या. तिला ऊन, पाऊस, वारा आणि अग्नीच्या मर्यादा होत्या. हस्तलिखिताद्वारे अनेक प्रती करून ठेवणे अशक्यप्राय झाले होते. तरी सुद्धा या काळात इतर माध्यमांवर लिहिलेले लेखन वाचनाचा एक कालखंड तयार झाला होता. या माध्यमाद्वारे केले जाणारे वाचन व्यापक प्रमाणात नव्हते आणि या वाचनसंस्कृतीला विविध मर्यादा होत्या. मानवी जीवनाच्या

ISSN No. 2394-5990

मर्यादित समूहाकडून त्या काळात वाचन संस्कृती जोपासली जात होती.

मुद्रणकला ही वाचनसंस्कृतीच्या वाढीसाठी आणि मानवी जीवनाच्या विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाचा टप्पा ठरली. मुद्रणकलेने लिपीचे काम सोपे केले. या कलेमुळे मर्यादित स्वरूपात असलेला वाचन व्यवहार व्यापक झाला. मुद्रणकलेच्या उगमापूर्वी एका वेळी अनेकांना एकाच पुस्तकांच्या अनेक प्रती वाचने शक्य नव्हते; पण या मुद्रणक्रांतीनंतर एका पुस्तकांच्या अनेक आवृत्ती एका वेळी प्रसिद्ध होऊ लागल्या. एका वेळी अनेक लोकांपर्यंत एकाच आशयाची माहिती पोहचू लागली. वाचनसंस्कृतीचा हा परमोच्च काळ ठरला.

वाचन व ज्ञानप्राप्ती :

वाचन हे जगातील ज्ञानाच्या प्राप्तीसाठी एक अत्यंत प्रभावी माध्यम आहे. आजच्या माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगातही वाचनाने मिळणाऱ्या ज्ञानाचे महत्त्व कमी झालेले नाही. चांगल्या पुस्तकांच्या वाचनाने जो आनंद मिळतो तो अवर्णनीय असाच असतो. ज्याला चांगल्या वाचनाचा नाद लागला असेल त्याच्या करमणुकीला सीमा नाही. चांगल्या वाचनसंस्कृतीच्या जतनाचे खूप चांगले परिणाम होताना दिसतात. गोपाळ गणेश आगरकर यांनी वाचन व ज्ञानक्षेत्र यातील संबंध दर्शविताना पुढीलप्रमाणे सांगितले आहे. ते म्हणतात, ''ज्याला निरनिराळ्या देशांत निरनिराळ्या काळांत कोणकोणत्या प्रकारचे लोक होते, ते कशा प्रकारचे पेहराव करीत, त्यांची राज्यपद्धती कोणत्या प्रकारची असे, त्यांच्या धर्मकल्पना कशा होत्या, ते कोणते खेळ खेळत, ते न्याय कसा करीत, ते व्यापार कोणता व कसा चालवीत, त्यांच्यामध्ये धर्मक्रांती व राज्यक्रांती होण्यास काय कारणे झाली. नंतर त्यांच्या स्थितीत कोणकोणते फेरफार झाले, ऐन संकटाचे प्रसंगी मोठमोठे पुरुष कसे वागले, कोणाच्या बुद्धिसामर्थ्याने जगावर केवढे उपकार झाले, अनीति, भित्रेपणा, मादवी इत्यादी दोषांनी कोणती राष्ट्रे लयास गेली, उद्योग, न्याय, धर्मपरायणता व एकी इत्यादी गुणांनी कोणती राष्ट्रे उदयास आली, इत्यादी गोष्टी समजून घ्यावयाच्या असतील त्याला त्या समजण्यास वाचनाखेरीज दुसरे साधन नाही''[१] याप्रकारे वाचन व जगातील ज्ञान यांचा अन्योन्य संबंध आगरकरांनी सांगितला आहे. ज्ञानाबरोबरच वाचन माणसाला सुसंस्कृतपणा शिकविते. आगरकर म्हणतात, ''वाचन मनुष्याचे वर्तन सुधारते व त्याला रानटीपणांत राहू देत नाही.''[१] माणसाच्या बौद्धिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक विकासाचा महत्त्वाचा टप्पा वाचनसंस्कृतीमुळे शक्य झाला आहे असे म्हणता येईल.

तंत्रज्ञान युग आणि वाचनसंस्कृती

सध्याच्या काळाला माहिती तंत्रज्ञानाचे युग म्हणून ओळखले जाते. या युगाने मानवी जीवनात मोठ्या प्रमाणात परिवर्तन घडून आल्याचे दिसून येते. मानवी जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात या तंत्रज्ञानाने प्रवेश केला आहे. लेखन व वाचनाचे क्षेत्र सुद्धा या तंत्रज्ञानातून सुटलेले नाही. गेल्या पाच सात वर्षात तंत्रज्ञानाचा विकास ज्याप्रकारे झाला आहे- त्यामुळे विविध क्षेत्रात चांगले वाईट परिणाम झाल्याचे दिसून येते. मानवी व्यवहार मोठ्या प्रमाणात वाढला- दूरवर राहणाऱ्या लोकांशी क्षणात संवाद साधता येत आहे. तासन्तास माध्यमांसमोर बसून वेळ खर्ची घालता येतो. पण वाचनासाठी वेळ देता येत नाही ही फार मोठी शोकांतिका ठरत चालली आहे. तंत्रज्ञानानी विकसित केलेली माध्यमे विविध क्षेत्रात उपयोगात आणली जातात ही चांगली गोष्ट आहे. यात कोणाचेही दुमत नाही. पण ज्यांना मानवी जीवन व्यवहारात या माध्यमविश्वाचा उपयोग करण्याची संधी नाही ते फक्त मनोरंजनासाठी आणि वेळ घालविण्यासाठी माध्यमविश्वाचा उपयोग करीत आहेत. या कारणाने प्रत्यक्षपणे पुस्तक वाचनासाठी त्यांच्याकडे वेळ नाही.

प्रत्येक व्यक्ती हा आयुष्यभर विद्यार्थी असतो. विद्यार्थी होऊन राहणे हीच प्रकृतीही आहे आणि संस्कृतीसुद्धा आहे. वाचन संस्कृती जोपासणारा विद्यार्थी असणे ही एक सतत प्रवाही, सतत जिवंत आणि सतत सर्जनशील असलेली संस्कृती आहे असे म्हणता येईल. वाचनाने विद्यार्थ्यांचे जीवन समृद्ध होते. त्यांच्यात विचार करण्याची वेगळी विशेष वस्तुवृत्ती विकसित होते. यशवंत मनोहर विद्यार्थ्यांच्या वाचनसंस्कृतीबद्दल म्हणतात, ''विद्यार्थ्यांनी बुद्ध, चार्वाक, सॉक्रेटिस, हिरॅक्लिटस, पायथॅगोरस, शेक्सपियर, ॲरिस्टॉटल, मार्क्स, रसेल, फुले, आंबेडकर, न्यूटन अशा अनेक शास्त्रज्ञांची, तत्त्वज्ञांची आणि प्रतिभावंतांची चरित्रे आणि विचार काळजीपूर्वक वाचले पाहिजेत. आपला विषय कोणताही असो. इंग्रजीतील, हिंदीतील, मराठीतील अनेक मौलिक आणि श्रेष्ठ कादंबऱ्या, नाटके, काव्ये, कथा, वैचारिक निबंध असे साहित्य वाचायलाच हवे. त्यातून आपले भाषिक कौशल्य वाढेल आणि जीवनासंबंधी किंवा मानवी मनासंबंधीची जाणीव समृद्ध होत जाईल.''[२]

बदललेले माध्यमविश्व व वाचनसंस्कृती

तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीनुसार सध्याच्या काळात मोठ्या प्रमाणात माध्यमविश्व बदलत आहे. प्रसारमाध्यमांमध्ये मुद्रण प्रकाराबरोबरच इलेक्ट्रॉनिक्स माध्यमांचा शिरकाव झाला आहे. वृत्तपत्राच्या व इतर नियतकालिक व अनियतकालिकांच्या मुद्रित प्रतीबरोबरच सॉफ्ट स्वरूपात अता येऊ लागली आहेत.

प्रत्यक्षपणे कागदावरुन वाचलेला मजकूर जेवढा सहज, वाचनीय आणि ग्रहणशील असतो तेवढा सॉफ्ट स्वरूपातील नसतो. कागदावरचा मजकूर हा आपल्या नजरेपुढे असतो. सॉफ्ट स्वरूपातील मजकूर जाणीवपूर्वक उपलब्ध करावा लागतो. या कारणाने अशा मजकूरांना वाचनासाठी आपले लक्ष जात नाही. हा मजकूर वाचताना आपल्या डोळ्यावर ताण पडण्याची शक्यता असते. मोबाईलचा पडदा छोटा असल्यामुळे वाचनाच्या दृष्टीने त्रास होतो. या सर्व गोष्टीमुळे सॉफ्ट स्वरूपातील मजकूराकडे वाचकांचे लक्ष वेधले जात नाही, उलटपक्षी अशा माध्यमांवर चित्रफित किंवा ध्वनिफित पाहणे आणि ऐकणे याला जास्त महत्त्व प्राप्त होते. वाचनसंस्कृतीवर या नव्या माध्यमविश्वांचा निश्चितच प्रतिकुल परिणाम होताना दिसतो.

प्रत्येक मनुष्य वाचन करतो म्हणजे ज्ञान संपादन करीत असतो. ज्ञानाने माणसाच्या जीवनात आमुलाग्र परिवर्तन घडून येते. वाचन हे ज्ञान संपादनाचे अत्यंत प्रभावी असे माध्यम आहे. वाचनाने जीवन समृद्ध होते आणि मानवी जीवनाच्या कक्षा रुंदावतात. या विषयी यशवंत मनोहर म्हणतात, "विद्या म्हणजे ज्ञान. ज्ञान हे जसे विषयाचे असते. तसे ज्ञान संपूर्ण जीवनाचेही असते. जीवन जगण्याचे ज्ञान म्हणजे विद्या. आपण वेगवेगळे विषय शिकतो. हे सर्व विषय जीवनातूनच उगवलेले असतात. ते जीवनासंबंधीच असतात. प्रत्येक विषयाची प्रतिज्ञा आपल्याला जीवन समजावून देणे हीच असते. आपापल्या पद्धतीने हे सर्व विषय जीवनाचाच अभ्यास करत असतात."[४] मनोरंजन हा वाचनाचा हेतु पूर्वीही होता आणि आताही आहे. माणूस हा रंजकप्रधान प्राणी आहे. पण वाचकरोबर जीवनाविषयी गंभीर असणे हा त्याचा स्वाभाविक गुणधर्म आहे. त्यामुळे मनोरंजनाच्या पलीकडे तो वाचन संस्कृतीकडे गंभीरतेने पाहत असतो. पण आजच्या बदललेल्या माध्यमविश्वाचा विचार केल्यास वाचनाच्या बाबतीतील ही गंभीरता संपत चालली आहे असे ध्यानात येते. सध्याच्या माध्यमविश्वाचा विचार करता समाजमाध्यमे हे फार प्रभावीपणे या क्षेत्रात काम करताना दिसतात. व्हाट्सअॅप, फेसबुक, एक्स, यासारख्या समाज माध्यमातून व्यक्ती व्यक्त होताना दिसत आहे. या माध्यमाद्वारा एकमेकांशी जोडले जाण्याचा व संवाद साधण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. पण हे माध्यम मोठ्या प्रमाणात मनोरंजनात व अनन्या पसरविण्यात गुंतले आहे. या माध्यमांना दीर्घ स्वरूपाचे लेखन नको आहे. छोट्या छोट्या आशयाचे रंजकप्रधान लेखन या माध्यमांसाठी पूरक ठरतात. ही माध्यमे रंजनाला महत्त्व देतात. गंभिरतेपेक्षा पोकळ गोष्टी या माध्यमांचा विषय होताना दिसतात. त्यामुळे या माध्यमांवरील लेखनासाठी लेखक म्हणून कोणी फारसे जबाबदार नसतात. या कारणाने या लेखनाची विश्वासार्हता राहत नाही. हे लेखन सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक आणि धार्मिक क्षेत्रात प्रभाव टाकू शकते. पण यांचा विपरित परिणामही मोठ्या प्रमाणात जाणवताना दिसतो.

बदललेले माध्यमविश्व व वाचन संस्कृतीवरील धोके

बदललेल्या माध्यम विश्वाचा प्रसाराचा झपाटा फार मोठा आहे. काही क्षणात एखादा मजकूर असंख्य वाचकांपर्यंत घेऊन जाण्याची क्षमता या माध्यमांमध्ये आहे. समाजमाध्यमांवर येणारे अनेक मजकूर वाचकांद्वारे वाचले जात नाही. ज्यांना वाचावेसे वाटते ते या माध्यमांवर फारसा विश्वास ठेवत आणि अनेक वाचक तर न वाचताच अनेक गटांमध्ये फारवर्ड करतात. त्यामुळे या बदललेल्या माध्यमविश्वाला वाचनसंस्कृती जोपासली जावी याची चिंता नसते. बरोबर या चुकीच्या गोष्टीविषयी कुठल्याही प्रकारचा सारस्य न ठेवता. जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत जाणे आणि आपला प्रभाव टाकणे यावर या माध्यम विश्वाचा जास्त जोर असतो. त्यामुळे या अशा माध्यमविश्वाने जोपासलेल्या वाचनसंस्कृतीमुळे असंख्य धोके निर्माण होतात. चुकीच्या पद्धतीने मजकूर आल्याने समाजात अफवा पसरतात आणि त्याचे विघातक परिणाम समाजाच्या स्वास्थ्यावर पडतो. बरेचदा अशा चुकीच्या पोस्टमुळे समाजासमाजात तेढ निर्माण होते. आजच्या बदललेल्या माध्यमविश्वामुळे वाचनसंस्कृतीची दिशा बदललेली आहे हे लक्षात येते.

बदललेले माध्यमविश्व व वाचनसंस्कृतीची जोपासना

सध्याच्या काळात बदललेल्या माध्यमविश्वाच्या अनुरूप वाचनसंस्कृती वृद्धिंगत करायची असेल तर माध्यमांच्या अतिरेकापासून दक्ष राहणे आवश्यक आहे. सध्याचे माध्यमविश्व वाचनसंस्कृती जोपासण्यापेक्षा तिला असुरक्षित करण्यात जास्त लक्ष केंद्रित करताना दिसत आहे. वाचनसंस्कृती जोपासायची असेल, तर माध्यमांचा अतिरेक थांबवावा लागेल. आजच्या काळात लहान मुलांच्या हातात पुस्तकांच्या ऐवजी मोबाईल दिला जात आहे. बालवयापासूनच मुलांना चित्रफितींची ओळख करून दिली जात आहे. बालकांनी एका ठिकाणी स्वस्थ बसावे, एका ठिकाणी बसून जेवन घ्यावे, बालकाचे रडणे थांबावे इत्यादींसाठी पालकांकडून मोबाईलची स्क्रीन हा पर्याय निवडण्यात येतो. बालकांपुढे पुस्तक ठेवण्यापेक्षा मोबाईल देणे पालकांना जास्त सोयीचे वाटते. तरुण, वृद्ध, महिलासुद्धा मोबाईलपासून स्वतःची सुटका करून घेऊ शकल्या नाही असे चित्र पुढे येताना दिसत आहे. अशावेळी वाचनसंस्कृतीच्या वाढीसाठी काही उपाययोजना करणे आवश्यक आहे. ह्या उपाययोजना वैयक्तिक पातळीवर पूर्णत्वाला जाऊ शकतात. जसे समाजमाध्यमांच्या किंवा इतर प्रसारमाध्यमांच्या संपर्कात

 ISSN No. 2394-5990

येण्याची निश्चित अशी एक वेळ आपण ठरवून दिली पाहिजे. इतर वेळी चांगल्या पुस्तकांचे वाचन केले पाहिजे. बालकांना मोबाईलपासून दूर ठेवण्याची काळजी घेतली पाहिजे. आपण पूर्वी दूरध्वनीचा वापर एका विशिष्ट ठिकाणी ठेवून करीत होतो. तसाच मोबाईलचा वापरसुद्धा वापर बऱ्याच अंशी एका ठिकाणी राहून केला पाहिजे. वाचन हे मोबाईलवर न करता मुद्रित माध्यमांद्वारा केले गेले पाहिजे.

निष्कर्ष :

१) बदलत्या माध्यमविश्वामुळे वाचनसंस्कृतीवर दूरगामी परिणाम झाल्याचे दिसून येते.

२) विविध प्रसारमाध्यमे व विविध समाज माध्यमे वाचन संस्कृतीच्या वाढीस पूरक नाहीत हे लक्षात येते.

३) वाचनसंस्कृती वृध्दिंगत करायची असेल तर इतर माध्यमांचा गरजेपेक्षा जास्त उपयोग करणे थांबवले पाहिजे हे निरीक्षणातून दिसून येते.

४) माध्यमांचा अतिरेकी वापर हे महत्त्वाचे कारण वाचन संस्कृतीच्या ऱ्हासासाठी कारणीभूत ठरू शकते असे दिसून येते.

उपसंहार :

वाचनसंस्कृतीमुळे मानवी पिढीच्या मनपटलावर योग्य परिणाम होऊन त्यांच्यात विचार प्रक्रिया सुरू असते. तंत्रज्ञानाने निर्माण केलेल्या विविध माध्यमांचा प्रभाव वाचन संस्कृतीवर पडल्यामुळे वाचनापासून नवी पिढी दूर जाताना दिसत आहे. वाचन ही नव्या बदलत्या पिढीसाठी निकामी बाब ठरत चालली आहे. वाचनापेक्षा इतर समाज माध्यमांवरील मनोरंजनात्मक व तात्काळ आनंद देणाऱ्या गोष्टींमध्ये त्यांना रस वाटू लागला आहे. आजची पिढी तंत्रज्ञानप्रिय व रंजकप्रिय पिढीच्या रूपात उदयास आली आहे. वाचन हे त्यांच्यासाठी कंटाळवाणी बाब ठरत आहे. वाचन संस्कृतीला अधिक गतिमान करायचे असेल तर येणाऱ्या पिढीच्या हाती भ्रमणध्वनीपेक्षा पुस्तक कसे दिसतील याचा विचार करण्याची गरज निर्माण झाली आहे.

संदर्भ टीपा

१. ग. प्र. प्रधान, 'आगरकर लेखसंग्रह', साहित्य अकादेमी, न्यू दिल्ली, पुनर्मुद्रण २००७, पृ. ३५५

२. ग. प्र. प्रधान, 'आगरकर लेखसंग्रह', साहित्य अकादेमी, न्यू दिल्ली, पुनर्मुद्रण २००७, पृ. ३५६

३. यशवंत मनोहर, 'समाजपरिवर्तनाच्या दिशा', धम्मभूमी प्रकाशन, यवतमाळ, २००५, पृ. १४३

४. यशवंत मनोहर, 'मूल्यमंथन', कुणाल प्रकाशन, नागपूर, २००४, पृ. ७९

■■■

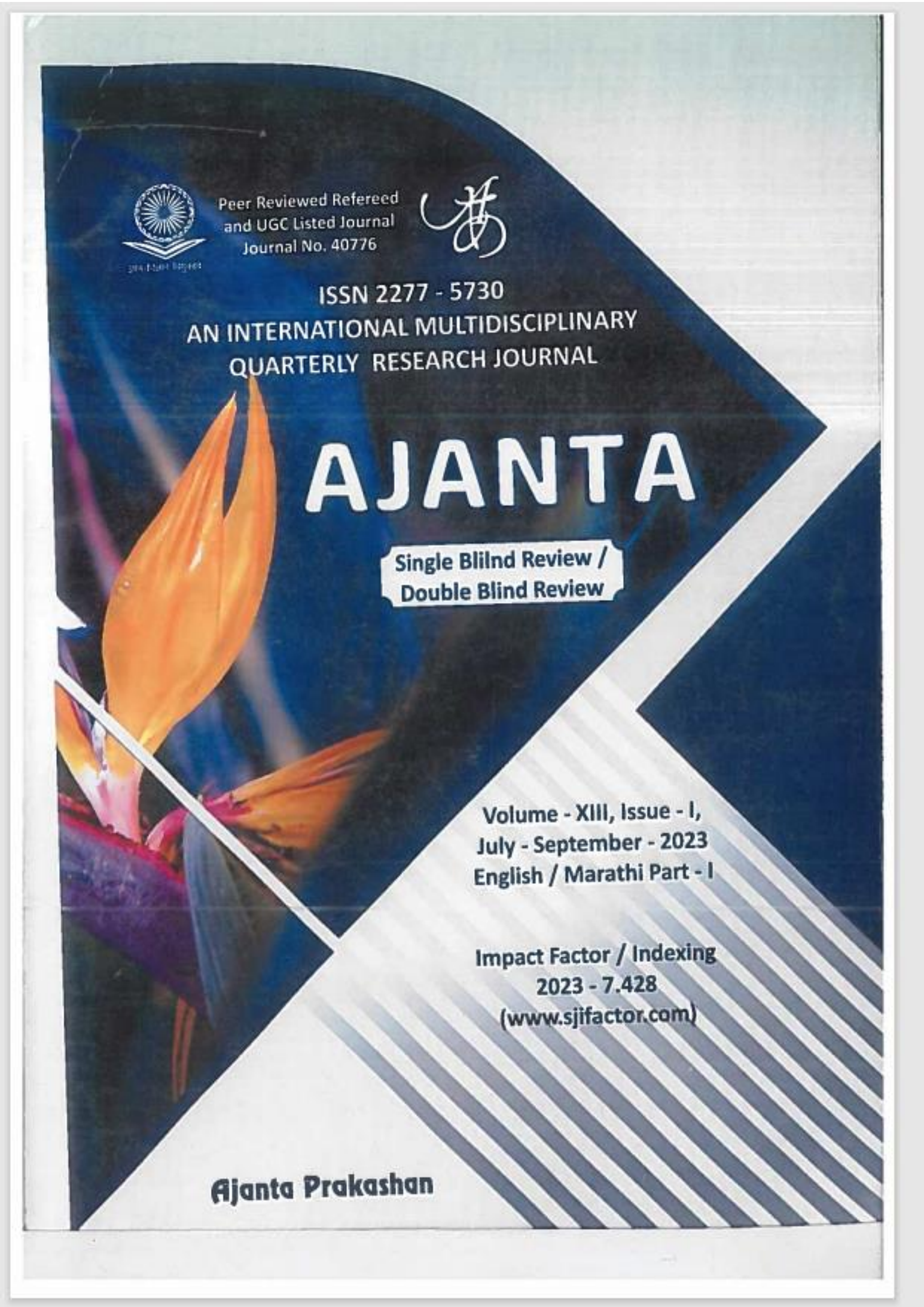
Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal
Journal No. 40776
ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL
AJANTA
Single Bliind Review /
Double Blind Review
Volume - XIII, Issue - I,
July - September - 2023
English / Marathi Part - I
Impact Factor / Indexing
2023 - 7.428
(www.sjifactor.com)
Ajanta Prakashan

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - XIII Issue - I July - September - 2023

ENGLISH / MARATHI PART - I

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal No. 40776

Single Blind Review / Double Blind Review

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2023 - 7.428
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

VOLUME - XIII, ISSUE - I - JULY - SEPTEMBER - 2023
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 7.428 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अनु. क्र.	लेख व लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२२	शरच्चंद्र मुक्तिबोधांच्या मानुषता सिध्दांताचे मराठी समीक्षेतील योगदान प्रमोद नारायणे डॉ. शैलेंद्र लेंडे	१०६-११०
२३	आदिवासी धर्म आणि वृक्ष डॉ. आनंद के. भोयर	१११-११५

VOLUME - XIII, ISSUE - I - JULY - SEPTEMBER - 2023
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 7.428 (www.sjifactor.com)

२२. शरच्चंद्र मुक्तिबोधांच्या मानुषता सिध्दांताचे मराठी समीक्षेतील योगदान

प्रमोद नारायणे
संशोधक विद्यार्थी, मराठी विभाग, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर.
डॉ. शैलेंद्र लेंडे
मार्गदर्शक, प्राध्यापक व मराठी विभागप्रमुख, स्नातकोत्तर मराठी विभाग, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर.

सारांश (The Abstract)

शरच्चंद्र मुक्तिबोधांच्या एकूणच साहित्याने मराठी साहित्यक्षेत्रात नवमन्वतर घडवून आणले आहे. त्यांच्या साहित्यसमीक्षेने मराठी समीक्षेला नवी मानुष दृष्टी दिली. जीवनवादी समीक्षेचा अवलंब केल्याने मुक्तिबोधांची समीक्षा ही वैशिष्ट्यपूर्ण आणि मोलाची ठरली आहे. ज्या काळात कलावादाचे प्रस्थ होते, त्या काळात कलावादाला आव्हान देत समीक्षेची नवी रूपे मांडणाऱ्या मुक्तिबोधांचे समीक्षाक्षेत्रातील योगदान अतुलनीय ठरले आहे. त्यांच्या मानुषता सिद्धांताने मराठी समीक्षेला नवा आयाम प्राप्त करून दिला हे सर्वमान्य झाले आहे. मुक्तिबोधांच्या समीक्षाव्यवहाराने आणि त्यांच्या मानुषता सिद्धांताने साहित्याकडे पाहण्याची नवी दृष्टी दिली असे दिसून येते. मुक्तिबोधांनी मार्क्सवादाची विचारमूल्ये स्वीकारून मानुषता या सिद्धांताच्या आधारे कलाकृतीच्या मूल्यमापनाची नवी दृष्टी वाचकांना आणि समीक्षकांना दिली हे त्यांचे मराठी समीक्षेतील योगदान महत्त्वपूर्णच म्हणावे लागेल. मुक्तिबोधांच्या साहित्य सिद्धांताला बुद्धिवादाची जोड लाभलेली असून त्यांचे समीक्षालेखन व साहित्यसिद्धांतन हे त्यांच्या प्रगाढ अशा साहित्यचिंतनावर आधारलेले आहे. त्यामुळे त्यांच्या साहित्यविचारांना वेगळ्या प्रकारची उंची प्राप्त झाली आहे. मुक्तिबोधांचे साहित्य आणि त्यांची समीक्षा ही मानवतावादी कुळाचे प्रतिनिधित्व करणारी अशी समीक्षा आहे. मुक्तिबोधांच्या एकूणच समीक्षेने आणि त्यांच्या मानुषता सिद्धांताने जीवनवादी समीक्षा प्रवाहात मोलाची भर घातली आहे. मुक्तिबोधांची समीक्षा मुख्यत्वेकरून समष्टीचा विचार करणारी आहे. मुक्तिबोधांच्या समीक्षा व्यवहाराने समाजाभिमुखता जोपासली असून सामाजिक मूल्यव्यूहाची समीक्षा म्हणून तिचे मोल जास्त आहे.

संकेतशब्द (Keywords)

१. समीक्षाक्षेत्रातील नवी व वैशिष्ट्यपूर्ण सैद्धांतिक मांडणी
२. कलावादी समीक्षेला आव्हान देणारी जीवनवादी समीक्षा
३. मराठी समीक्षाक्षेत्रात नवा आयाम प्राप्त करून देणारी सैद्धांतिक समीक्षा
४. मानुषमूल्य केंद्रस्थानी असलेली समीक्षा
५. सर्वव्यापी आणि सार्वकाली असा सिद्धांत व्यूह

VOLUME - XIII, ISSUE - I - JULY - SEPTEMBER - 2023
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 7.428 (www.sjifactor.com)

प्रस्तावना (Introduction)

शरच्चंद्र मुक्तिबोध यांच्या 'सृष्टी, 'सौंदर्य' आणि साहित्यमूल्य' या बहुचर्चित ग्रंथात त्यांची सैद्धांतिक समीक्षा आली आहे. ही सैद्धांतिक समीक्षा मानुषता या नावाने प्रसिद्ध आहे. या सैद्धांतिक समीक्षेनी मराठी सौंदर्यशास्त्रातच नव्हे, तर एकूणच भारतीय सौंदर्यशास्त्राच्या मांडणीत नवी भर टाकली आहे. एक सौंदर्यमीमांसक म्हणून आणि साहित्यशास्त्रज्ञ म्हणून समीक्षाक्षेत्रातील त्यांचे स्थान या ग्रंथाने व त्यातील सैद्धांतिक चर्चेने पक्के केले आहे. प्रचलित असलेल्या रस व लय सिद्धांतांची त्यांनी सैद्धांतिक चिकित्सा केली. साहित्याचे प्राणभूत तत्त्व म्हणून हे दोन्ही सिद्धांत कसे अपुरे आहेत याविषयी जोरकसपणे व समर्थ युक्तिवादासह सलग आणि समप्रलक्षी मांडणी केली आणि या दोन्ही सिद्धांताला वेगळा पर्याय म्हणून मानुषता हा नवा सिद्धांत मांडला, त्यांच्या या नव्या मांडणीने साहित्यातील अनेक निकष बदलवून टाकले व जुन्या साहित्यसिद्धांताना हादरा दिला. शरच्चंद्र मुक्तिबोधांना मार्क्सवादी विचाराचे साहित्यिक म्हणून मराठी रसिकमानस ओळखत असले तरी, मानुषता सिद्धांताची नवी दृष्टी देणारे सौंदर्यशास्त्रज्ञ म्हणून त्यांना नवी ओळख प्राप्त झाली आहे. मराठी समीक्षेतील त्यांच्या महत्वाच्या योगदानामुळे मराठी साहित्याला नवी दिशा मिळाली आहे. त्यामुळे मानुषता या अतिशय मौलिक सिद्धांताचे मराठी समीक्षेतील योगदान विशेष उल्लेखनीय असे आहे.

मानुषता सिद्धांताचे मराठी समीक्षेतील योगदान

भारतीय साहित्यक्षेत्रात प्रचलित असलेल्या सौंदर्य सिद्धांताची चिकित्सा करण्याच्या दृष्टीने त्यांनी आपल्या समीक्षा व्यापारात चर्चा केली. ही चर्चा करताना त्यांनी काही मुद्द्यांकडे मराठी समीक्षेचे लक्ष वेधले. ''सौंदर्य म्हणजे काय? सौंदर्याकृतीच्या संघटनेचे तत्त्व कोणते? सौंदर्याकृतींच्या प्रतवारीचा निकष कोणता? जीवनमूल्ये आणि सौंदर्यमूल्ये यांच्यातील संबंधाचे स्वरूप काय? इत्यादी प्रश्न हे समीक्षेतील मूलभूत आणि अनिवार्य प्रश्न असतात. या प्रश्नांची वेगवेगळी उत्तरे आपापल्या मगदुरीप्रमाणे साहित्य मीमांसक देतात. या प्रश्नांच्या उत्तरांना स्वतंत्र, सुसंगत आणि नवे मांडणी रूपाला भले तर त्या मांडणीला सौंदर्यसिद्धांत संबोधले जाते. अनुकृती, रस, लयतत्त्व, पोत इत्यांदींना या समजुतीचा भाग म्हणून सौंदर्यसिद्धांत संबोधले गेले आहे. प्रा. शरच्चंद्र मुक्तिबोधांनी 'मानुषता' ही उपरोक्त प्रश्नांचे स्पष्टीकरण देणारी एक लक्षवेधी मांडणी केली म्हणून 'मानुषता' सिद्धांताला सौंदर्यसिद्धांत मानले गेलेले आहे''[४] मराठी साहित्यातील कलावादी समीक्षेने साहित्यकृतीच्या आशयाच्या बाबतीत उदासिनता दाखविली होती. आशयापेक्षा रूपाला महत्त्व दिले गेले. मूळ आशय दूर जाऊन रचनेला जास्त महत्त्व प्राप्त झाले. आशय हा मागे पडू लागला. साहित्यकृतीची श्रेष्ठकनिष्ठता ठरवत असताना रूपवादाला महत्त्व प्राप्त झाले. मुक्तिबोधांच्या समीक्षेने मात्र रचनेला नाकारले नाही, किंवा रूपालाही नाकारले नाही. पण मुक्तिबोधांनी आशय आणि अभिव्यक्तीची एकसंधता स्पष्ट केली. आशय व्यक्त होतानाच तो एक रूप घेऊन, विशिष्ट रचनेनी बद्ध होऊन किंवा विशिष्ट प्रकारचा आकार घेऊन साहित्यकृतीचा आशय प्रकट होत असतो. त्या एकसंधतेला वेगळे करता येत नाही. आशय आणि अभिव्यक्तीची अविभाज्यता त्यांनी प्रतिपादित केली. मुक्तिबोधांनी आशय आणि आकृतीमधील सेंद्रियत्व व एकजीनसीपणा अधोरेखित केला. या विचारांमुळे मुक्तिबोधांच्या समीक्षालेखनाला एक नवे रूप प्राप्त झाले आहे. मुक्तिबोधांचे जीवनवादी समीक्षेतील स्थान अधिक मजबूत झाले आहे.

VOLUME - XIII, ISSUE - I - JULY - SEPTEMBER - 2023
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 7.428 (www.sjifactor.com)

'मानुषता' सिद्धांताद्वारे मुक्तिबोधांनी मराठी समीक्षेला एक वेगळा आणि नवीन दृष्टिकोन उपलब्ध करून दिला आहे. कलाकृतीच्या, वाङ्मयीन ललितकृतीच्या व्यवच्छेदक लक्षणापाशी नेऊन पोहचविणारी 'मानुषतेची संकल्पना' निश्चितपणे मराठी समीक्षा व्यवहारात एक वेगळी ओळख निर्माण करणारी ठरली आहे. त्यांनी नव्या साहित्यसिद्धांताची मांडणी करून प्रचलित अशा साहित्यसिद्धांताच्या चर्चेत भर टाकली आहें. याबाबतीतही त्यांचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे मानावे लागेल. मुक्तिबोधांची समीक्षेच्या बाबतीत स्वतंत्र व वेगळी मते आहेत. त्यांची चिकित्सक व प्रतिभाशाली वृत्ती थेट समकालीन सामाजिक व सांस्कृतिक व्यवहाराला भिडते. त्या व्यवहाराची चिकित्सा करते आणि आपल्या वैचारिक दृष्टीने समकालाचा वेध घेते. मुक्तिबोधांना समकालीन समीक्षेबद्दल जे असमाधान वाटले, जी अभावग्रस्तता त्यांना या संपूर्ण व्यवहारामध्ये जाणवली त्याला पूर्ण करण्यासाठी त्यांनी आपली संपूर्ण अभ्यासवृत्ती कामी लावली. त्यांना पटत नसलेल्या प्रत्येक समीक्षाव्यवहाराची त्यांनी चिकित्सा केली. आणि आपले सडेतोड असे विचार व्यक्त केले. त्यामुळेच मानुषतेसारखा नवा पर्याय त्यांना शोधता आला. मुक्तिबोधांच्या मर्मग्राही दृष्टीला अशा नवनव्या वाटा सापडत गेल्या आणि त्यातून त्यांचा मानुषता सिद्धांत साकार झाला. त्यांनी समीक्षेला मानुषतेची नवी सिद्धांतदृष्टी दिल्यामुळे त्यांचे मराठी साहित्यसमीक्षेतील योगदान महत्त्वपूर्ण ठरले आहे.

शरच्चंद्र मुक्तिबोधांचा 'मानुषता' सिद्धांत भारतीय आणि महाराष्ट्रीय साहित्यसमीक्षेच्या तत्कालिन पार्श्वभूमीवर आकारास येताना दिसतो. यात आकळणाऱ्या उणेपणातून 'मानुषता' सिद्धांताची मांडणी करण्याची त्यांना आवश्यकता भासली, ज्या काळात मुक्तिबोध समाजनिष्ठ आशयाची ललितनिर्मिती करीत होते, त्या काळात भारतीय आणि महाराष्ट्रीय पातळीवर रस आणि लय ह्या दोन्ही सिद्धांतांच्या विचारव्यूहातून संबंध साहित्यरूपाचा विचार केला जात होता. आणि तो अभेद्य स्वरूपाचा होता. शरच्चंद्र मुक्तिबोध यांनी ह्या दोन्ही साहित्यसिद्धांताना नकार दिला आणि पर्यायी असा मानुषता सिद्धांत मांडला.

मराठी साहित्यात सौंदर्यवादाचा विचार प्रस्थापित पद्धतीने केला जात होता. काही विशिष्ट सिद्धांत रूढ व्हायला लागले होते. मुक्तिबोधांच्या साहित्यदृष्टीला ते फारसे पटणारे नव्हते. मुक्तिबोधांना ते अतिरेकी वाटले, आपल्या समीक्षालेखनाच्या निर्मितीचे कारण लिहिताना मुक्तिबोधांनीच म्हटले आहे की ''अतिरेकी सौंदर्यवादाचा पगडा जो मराठी ललितनिर्मितीची दिशाभूल करीत होता. त्या संदर्भात जीवनाचे व ललितकृतीचे नेमके नाते कोणते व वाङ्मयात ललितकृतीचे स्वरूप कोणते ह्याचा मी शोध घेत आलो आहे''[१] मुक्तिबोधांना सौंदर्यतत्त्वाचा आणि त्यातील प्राणभूत मानल्या गेलेल्या तत्त्वाधाराचा शोध घ्यायचा होता. प्रचलित नियमांपेक्षा त्यांना वेगळे काही सांगायचे होते, त्या जिज्ञासेतूनच त्यांच्या मानुषता सिद्धांताला गती मिळाली.

शरच्चंद्र मुक्तिबोध यांनी साहित्याच्या संदर्भात व त्यातील सौंदर्यमूल्याच्या संदर्भात 'मानुषता' सिद्धांताची केलेली मांडणी एक लक्षणीय स्वरूपाची मांडणी मानावी लागते. ललितकृतीचे व्यवच्छेदक संघटकतत्त्व म्हणून त्यांनी मानुषतातत्त्वाला अधिमान्यता दिली. मुक्तिबोधांनी 'मानुषता' तत्त्वाचे केलेले सिद्धांतन आधुनिक मराठी समीक्षाविचारामध्ये नाविन्यपूर्ण ठरले. मुक्तिबोधांची एकूणच समीक्षा आणि मानुषता सिद्धांत काळाला आव्हान देणारे नवे सिद्धांतन ठरले आहे त्यामुळे या सिद्धांतनाला महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. असे दिसून येते.

मराठी साहित्यात समाजशास्त्रीय, मानसशास्त्रीय आणि ऐतिहासिक दृष्टीने समीक्षा करणारे व या विचारांचा अवलंब करणारे समीक्षा वाङ्मय होतेच. पण मानुषतेच्या दृष्टीने विचार करीत एका व्यापक प्रक्रियेचा भाग बनत आणि मानुष मूल्यांना

VOLUME - XIII, ISSUE - I - JULY - SEPTEMBER - 2023
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 7.428 (www.sjifactor.com)

केंद्रस्थानी मानून त्यांनी समीक्षेची मांडणी केली. त्यामुळे त्यांचे मराठी समीक्षा क्षेत्रातील योगदान मोठे आहे. या सिद्धांताने भारतीय साहित्याशास्त्रात रूजलेल्या जुन्या व प्रचलित सिद्धांतांना नाकारून नव्या साहित्य विषयक सिद्धांताची उभारणी केली. जीवनवादी समीक्षेला अधिक बळकटी देण्याचे काम त्यांच्या समीक्षा व्यवहारांनी केले. हा सिद्धांत जीवनवादी समीक्षा सिद्धांताचे प्रतिनिधित्व करीत असल्याने जीवनाच्या सर्वच अंगाने सर्वस्पर्शी असा सिद्धांत ठरला आहे.

मुक्तिबोधांच्या मतानुसार, मानवी व्यवहारविश्व हे समाजनिष्ठ मूल्यात्मक कृतीचे विश्व असते. मनुष्य हा प्राणिसृष्टीचा एक घटक असला तरी तो सामाजिक प्राणी असल्याने समाजसृष्टी निर्माण करतो. मनुष्याजवळ भाषा, विचार, समाज असे स्वसंबंद्ध व समाजसंबंद्ध घटक असतात. मनुष्याच्या सभोवतालचे पर्यावरण हे मुळात सामाजिक पर्यावरण असते. ह्या सामाजिक पर्यावरणात मनुष्याच्या वैयक्तिक, सामूहिक, मानसिक, भावनिक, बौद्धिक इत्यादी कृती घडत असतात. मनुष्याच्या सर्वच प्रकारच्या क्रिया प्रतिक्रिया बाह्य रूपाने आणि आंतरिक रूपाने सामाजिक असतात. मानवी व्यक्ती ही समाजाच्या मूल्यव्यवस्थेशी विभिन्न प्रकारचे संबंध प्रस्थापित करीत असते व त्यामधून तिला वैशिष्ट्यपूर्णता प्राप्त होत असते. मानवी व्यक्तीच्या अवतीभवती असणारी व मनुष्यजातीला संस्कारित करणारी मूल्ये समाजसापेक्ष व गतिशील स्वरूपाची असतात. ह्या बदलत जाणाऱ्या व सतत गतिशील असणाऱ्या समाजसापेक्ष मूल्यांच्या मुळाशी 'मानुषता' नावाचे तत्त्व असते. असे मुक्तिबोध मांडणी करतात. ''जी व्यक्ती ज्या ठिकाणी असते. तिथल्या परिस्थितीच्या, संस्काराच्या, आवश्यकतेच्या आणि प्रभावाच्या अनुसार, त्यांच्या मनाचा काही भाग व्यक्त होतो. बाकीचा अव्यक्तच राहतो. दुसरीकडे जिथे कुठे त्या अव्यक्त मनाशी संबंधित भाग व्यक्त होईल तिथे मानवी मन धाव घेते. म्हणूनच आपल्याला कुठल्याही प्रान्तातली साहित्यकृती, चित्रकृती, संगीत, व नृत्यशैली आवडू शकते. आपल्या भाषेत झालेले, इतर भाषांतील चांगल्या कृतीचे अनुभव आपल्याला भावतात. समष्टीमध्ये मनुष्याचे अस्तित्व विलीन झालेले कधीच नसते. तरीही मी अनंत अस्तित्वाची बनलेली असते. पाकळी म्हणजे पूर्ण फूल नाही. पण पूर्ण फुलात पाकळी असतेच... व्यक्तीचे मन समष्टीचाच काही भाग व्यक्त करते. म्हणून व्यक्तीच्या व्यक्त झालेल्या अनुभवात समष्टीचा प्रत्यय येतो. याचे समष्टीशी नाते जुळते आणि अनुभव पूर्णांशाने येतो. तसेच एखाद्या कलाकृतीचे आकलन होण्यासाठी त्या कलाकृतीचा संपूर्ण अनुभव यायला हवा, तशी तिची निर्मिती व्हायला हवी.''[3] एकंदर जीवनव्यवहारामध्ये व त्याच्या अंगोपांगामध्ये मुक्तिबोध मानुषतेचे तत्त्व केंद्रवर्ती मानतात. या सिद्धांताची मांडणी मूळात जीवनाकडे एक तत्त्व म्हणून पाहण्याच्या मुक्तिबोधांच्या दृष्टी प्रवाहातून आणि समष्टीनिष्ठ विचारातून झाली आहे असे म्हणता येईल.

मानुषता हे मूल्य सर्वव्यापी, सर्वस्पर्शी व सर्वकालीन असे साहित्यमूल्य आहे या मूल्याच्या आधारे कोणत्याही साहित्याची समीक्षा करून वाङ्मयाची श्रेष्ठकनिष्ठता ठरवता येऊ शकेल. मराठी साहित्यातील संशोधनाला नवा आयाम मिळावा, नवी समीक्षादृष्टी प्राप्त व्हावी यासाठी मानुषता सिद्धांताच्या अभ्यासाची आवश्यकता आहे. मानुषता सिद्धांतामुळे मराठी समीक्षाक्षेत्रातील कक्षा रूंदावल्या आहेत.''मार्क्सवादी जीवनदृष्टीची कविता आणि कादंबरी लिहून त्यांनी ललित लेखनाचा उदात्त वस्तुपाठ मराठी वाचकांसमोर ठेवला. इतकेच नव्हे तर एकूनच साहित्यतत्त्वाचा विचार एका नव्या परिप्रेक्ष्यामध्ये करता येतो, याची आपल्या समीक्षालेखनामधून त्यांनी मूलभूत स्वरूपाची मांडणी केली. 'मानुषता' नावाचे तत्त्व साहित्यविचारांमध्ये व

VOLUME - XIII, ISSUE - I - JULY - SEPTEMBER - 2023
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 7.428 (www.sjifactor.com)

साहित्यसमीक्षेमध्ये कसे मध्यवर्ती ठरू शकते, याचे नवे असे विवेचन त्यांनी केले. मुक्तिबोधांचे हे 'मानुषता' तत्त्वाचे सिद्धांतन आधुनिक मराठी समीक्षा सिद्धांतांमध्ये लक्षणीय स्वरूपाचे मानावे लागते.''[४] मुक्तिबोधांचे मराठी साहित्यात असलेले श्रेष्ठ स्थान व त्यांनी मांडलेला मानुषता सिद्धांत यांचे महत्त्व लक्षात घेऊन त्यांनी मांडलेले 'मानुषता' हे तत्त्व साहित्यविचारांमध्ये व समीक्षेमध्ये कसे मध्यवर्ती ठरू शकेल यांचा शोध घेण्याची आवश्यकता आहे. या दृष्टीने पुढील काळात विचार व्हावा ही अपेक्षा मी याप्रसंगी व्यक्त करतो आणि माझे निबंध वाचन इथे थांबवतो.

निष्कर्ष

१. शरच्चंद्र मुक्तिबोधांच्या मानुषता सिद्धांताने मराठी साहित्यातील साहित्य समीक्षा व सिद्धांत समृद्ध केले.

१. शरच्चंद्र मुक्तिबोधांच्या मानुषता सिद्धांताने जीवनवादी साहित्य समीक्षेत नव्याने भर घातली.

२. मुक्तिबोधांच्या साहित्यसिद्धांताने ललितकृतीच्या मूल्यमापनाची नवी समीक्षा पद्धती रूढ केली.

३. मुक्तिबोधांच्या मानुषता सिद्धांताने मराठी समीक्षा व्यवहारातील रूढ व पारंपरिक पद्धतींना नाकारून नव्या समीक्षा पद्धतीची रूजवात केली.

४. मुक्तिबोधांच्या मानुषता सिद्धांताने साहित्याची श्रेष्ठ कनिष्ठता ठरविता येते हे सिद्ध केले.

उपसंहार

शरच्चंद्र मुक्तिबोध यांचा मानुषता सिद्धांत मराठी साहित्य क्षेत्रातच नव्हे, तर एकूणच साहित्य व्यवहारात मूलगामी असा ठरला आहे. भारतीय साहित्याच्या दृष्टिकोनातून समाजव्यवहार व जीवनव्यवहार यांचा एकसंध सांधा जोडण्याचे काम या समीक्षेने केले आहे. त्यामुळे या साहित्य सिद्धांताला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. मराठी साहित्य समीक्षेत मानुषता सिद्धांताची जेवढी दखल घ्यायला हवी होती तेवढी घेतली गेली नाही. आधुनिक मराठी समीक्षकांनी यानुसार होणाऱ्या मूल्यमापनाकडे फारसे लक्ष दिले नाही. पण मानुषतेचा मूळ आशय हा सर्वव्यापी, सर्वकाली अशा तत्त्वावर आधारित असल्याने या सिद्धांताला नव्या दिशा लाभल्याशिवाय राहणार नाही, असा आशावाद ठेवायला हरकत नाही.

संदर्भटीपा

१. डॉ. यशवंत मनोहर, नवे साहित्यशास्त्र, विजय प्रकाशन, नागपूर, २००९, पृ. १५५

२. शरच्चंद्र मुक्तिबोध, 'सृष्टी सौंदर्य आणि साहित्यमूल्य, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, दु. आ. १९९७, पृ. ११

३. भारती सुदामे, 'नव्या मळवाटेचा यात्रिक : शरच्चंद्र मुक्तिबोध' विजय प्रकाशन, नागपूर, १९९२ पृ. ९१

४. डॉ. शैलेंद्र लेंडे, 'मुक्तिबोधांचा मानुषता सिद्धांत आणि मराठी कविता, डॉ. राजेंद्र नाईकवाडे आणि इतर (संपा.) 'अर्वाचीन मराठी काव्यमीमांसा' पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे २०१४ पृ. ७१६

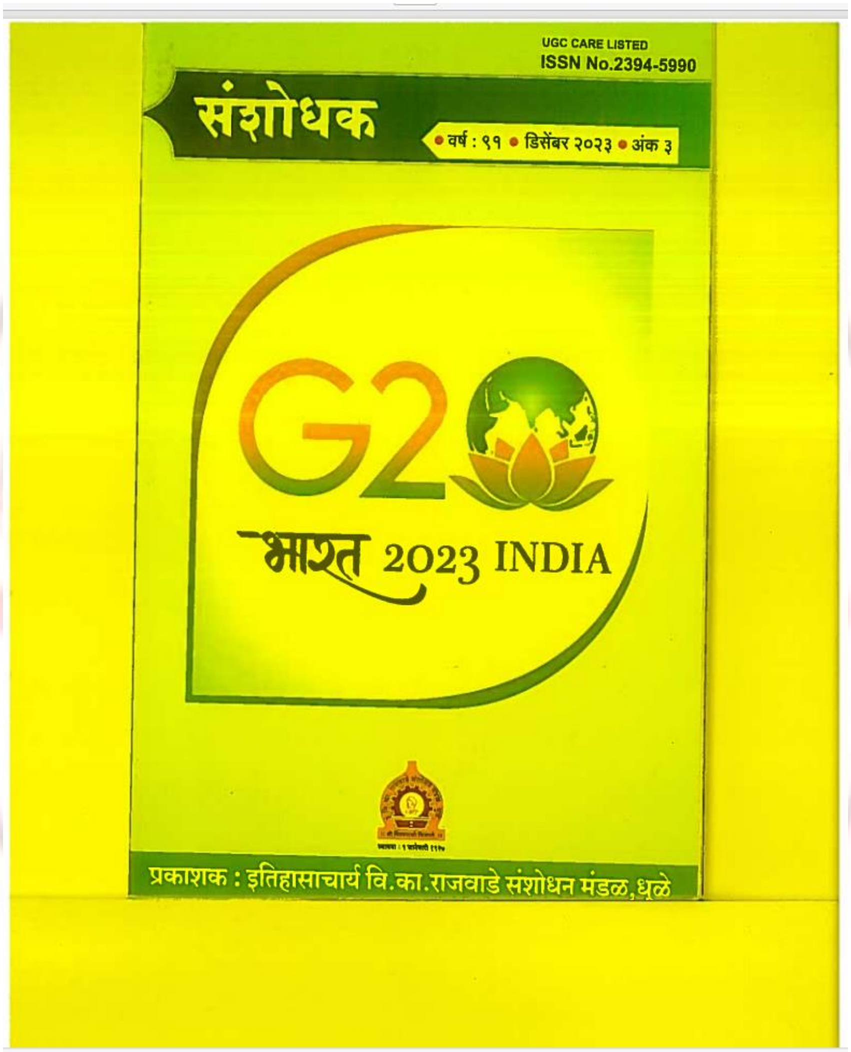
UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990
संशोधक
वर्ष : ९१ • डिसेंबर २०२३ • अंक ३
G20
भारत 2023 INDIA
प्रकाशक : इतिहासाचार्य वि.का.राजवाडे संशोधन मंडळ,धुळे

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ , धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

|| संशोधक ||

डिसेंबर (पुरवणी) – २०२३ (त्रैमासिक)

● शके १९४५ ● वर्ष : ९१ ● अंक : ४

✱ सहसंपादक ✱

- प्राचार्य डॉ. अनिल माणिक बैसाणे
- प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे
- प्रा. डॉ. मृदुला सुमनसौरभ वर्मा
- प्रा. श्रीपाद माधव नांदेडकर

✱ प्रकाशक ✱

श्री. संजय मुंदडा
कार्याध्यक्ष
इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८
Email ID : rajwademandaldhule1@gmail.com
rajwademandaldhule2@gmail.com

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००

सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-

वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने 'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

मुखपृष्ठ चित्र : G 2 भारत २०२३

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे.
या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

अनुक्रमणिका

१. संपादकीय एक
२. आवाहन दोन
३. छत्रपती शिवाजी महाराजांचे प्रगत दुर्गशास्त्र १
- डॉ. मधुकर विठोबा जाधव, हलकर्णी, ता.चंदगड, कोल्हापूर
४. भारतीय संघराज्यातील केंद्र-राज्य संघर्ष : एक अवलोकन ८
- डॉ. बाबासाहेब त्रिंबक मोताळे, म्हसदी, धुळे.
५. खानदेशातील शतकमहोत्सवी ग्रंथालये: एक विश्लेषणात्मक अभ्यास १८
- श्री. ज्ञानेश्वर रघुनाथ तायडे, जळगाव.
- डॉ. हेमकांत मगन चौधरी, जळगाव.
६. गगनबावडा परिसर आणि भुईबावडा-करूळ घाट, कोल्हापूर याचे आर्थिक महत्त्व : प्राचीन कालखंड २४
- डॉ. योगेश प्रभुदेसाई, कोल्हापूर
- श्री. सारंग घारपुरे, सांगली.
७. बस्तर मधील आदिवासींचा भूमकाल उठाव : इ.स. १९१० एक ऐतिहासिक अध्ययन ३१
- डॉ. नरेश एम. मडावी, गडचिरोली.
८. अशासकीय संस्थांचे कार्य व सामाजिक परिवर्तन : एक संशोधकीय विश्लेषण ३८
- डॉ. देवानंद शिंदे, पुणे.
९. काळ्या निळ्या रेषा – आत्मकथेचा आस्वादक समिक्षात्मक अनुबंध ४४
- डॉ. गणेश सुधाकर चौधरी

१०. **संसदपटू मधू लिमये आणि स्वातंत्र्य चळवळीचा आढावा** ४९
– प्रा. राजू पां. लिपटे, नागपूर.

११. **सावित्रीबाई फुलेंच्या कवितेतील सामाजिक भान** ५४
– प्रा. प्रमोद नारायणे, वर्धा.

१२. **Ragi : A Nutritional Powerhouse for Agriculture in Sindhudurg (MS)** ६२
- Prof. Dr. Anant Nana Lokhande, Sindhudurg.

१३. **A Comparative Study of Social Motivation and Leadership Skills Effectiveness** ७०
- Khushboo Rathore, Bilaspur, Chhattisgarh.
- Dr. Swati Jajoo, Bilaspur, Chhattisgarh.

१४. **Medemneo, Festival of Yimkhiung Nagas** ८०
- Dr. Kinitoli H. Yeptho, Nagaland

१५. **Ayurveda : The foundation of Ancient Medical Science** ८५
- Dr. Siddhart R. Dawane, Phagwara (Punjab)

१६. **Will India Succeed Lessening Rivalry Against China : Political Perspectives and Different Dimensions** ९५
- Dr. Sandip Tundurwar, Nagpur
- Raju P. Lipte, Napur.

सावित्रीबाई फुलेंच्या कवितेतील सामाजिक भान

- प्रा. प्रमोद नारायणे, वर्धा

१. प्रस्तावना :

सावित्रीबाई फुले या आधुनिक सामाजिक चळवळीतील स्त्री शिक्षणाच्या कट्टर पुरस्कर्त्या, स्त्रियांच्या उद्धारक आणि पुरुषांप्रमाणे समाजव्यवस्थेतील सर्व प्रक्रियेत भाग घेण्याचा अधिकार स्त्रियांनाही आहे, यासाठी सतत झटणाऱ्या झुंझार समाजसेविका म्हणून सर्वपरिचित आहेत. स्त्रीउद्धाराच्या महान कार्यासाठी आपले आयुष्य वेचणाऱ्या एकोणिसाव्या शतकातील एक तेजस्वी स्त्रीरत्न. महाराष्ट्रातील सामाजिक क्रांतीचे जनक, दलित-बहुजनांचे तारणहार व सत्यशोधक समाजाचे संस्थापक महात्मा फुलेंच्या त्या सहचारिणी होत. स्वतःच्या अखंड कार्यकर्तृत्वाने त्या आद्यशिक्षिका, मुख्याध्यापिका, विधवांच्या, अनाथांच्या पालनकर्त्या, दीनदलितांच्या उद्धारक, इतकेच नव्हे तर आधुनिक मराठी कवितेच्या त्या गंगोत्री बनल्या. जोतिबा फुलेंच्या खांद्याला खांदा लावून केलेले त्यांचे कार्य युगकार्यच आहेत. स्त्री सुद्धा पुरुषांच्या बरोबरीने युगप्रवर्तक कार्य करू शकते, हे सावित्रीबाईंनी जगाला सिद्ध करून दाखविले. "एका अशिक्षित स्त्रीने शिक्षण घेऊन शिक्षिका बनावे आणि वर्षानुवर्षे अज्ञानाच्या अंधकारात चाचपडणाऱ्या स्त्री-शूद्रांना ज्ञानाचा प्रकाश दाखवावा, ही गोष्ट भारताच्या दोन हजार वर्षांच्या इतिहासात अपूर्व अशी आहे."[१] सावित्रीबाई फुलेंची त्यागवृत्ती जगात अद्वितीय स्वरूपाची आहे. आपले आयुष्य पणाला लावून त्यांनी समाज परिवर्तनाचा ध्यास घेतला होता. त्यांच्या कार्यकर्तृत्वाला तोड नाही.

सामाजिक कार्यकर्त्या म्हणून चळवळ व साहित्य यांचा मेळ त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात दिसून येतो, त्यांनी मोजके लेखन केलेले आहे, तरी हेही लक्षणीय व वैशिष्ट्यपूर्ण असे आहे.

२. सावित्रीबाईंची साहित्यसंपदा :

समाजप्रबोधनाचे एक साधन म्हणून त्यांनी वाङ्मयाची निर्मिती केली आहे. त्याचे दोन कवितासंग्रह उपलब्ध झाले असून त्यात 'काव्यफुले' व 'बावनकशी सुबोध

रत्नाकर' या दोन संग्रहांचा समावेश आहे. सावित्रीबाईंनी जोतिबांना लिहिलेली तीन पत्रे उपलब्ध आहेत. पहिली दोन पत्रे मोडी लिपित असून तिसरे पत्र देवनागरी लिपीत आहे. याबरोबर मातुश्री सावित्रीबाईंची भाषणे व गाणी, सावित्रीबाईंनी छापून प्रसिद्ध केलेली जोतिबांची भाषणे व इतर स्फुटलेखन सावित्रीबाईंच्या नावावर उपलब्ध आहे. संख्येच्या दृष्टीने अल्प असलेले त्यांचे वाङ्मय वैचारिक दृष्टीने मात्र मौलिक आहे.

३. सावित्रीबाई फुलेंची कविता :

सावित्रीबाई फुलेंचा पहिला कवितासंग्रह 'काव्यफुले' हा होय. १८५४ साली हा काव्यसंग्रह प्रकाशित झाला. या संग्रहातील १२ कवितांचे 'सावित्रीबाईंनी मोडी लिपीत केलेले कच्चे टाचण उपलब्ध झाले आहे. त्यामुळे या कवितासंग्रहातील कविता म्हणजे सावित्रीबाईंची स्वररचना होय हे सिद्ध होते.''[२] या संग्रहात एकूण ४१ कवितांचा समावेश आहे. यात काही दीर्घ स्वरूपाच्या तर काही स्फुट रचना आहेत.

सावित्रीबाईंचा दुसरा काव्यसंग्रह 'बावन्नकशी सुबोध रत्नाकर' यात सहा रचनांचा समावेश असून 'उपोद्घात सिद्धता, पेशवाई, आंग्लाई, जोतिबा आणि उपसंहार अशी शीर्षके दिली आहेत.' अथ बावन्नकशी सुबोध रत्नाकर असे या पुस्तकाला नाव असून महात्मा फुलेंचे हे पहिले काव्यमय चरित्र होय. यामध्ये बावन्न कडवी असल्याने 'बावन्नकशी....' असे नाव दिले आहे. या संग्रहाबरोबरच त्यांच्या काही स्फुट स्वरूपाच्या रचनाही उपलब्ध आहेत.

४. सावित्रीबाई फुलेंच्या कवितेचे आशयविशेष :

उपलब्ध दोन्ही कवितासंग्रहांमधील कवितांचा अभ्यास केल्यास त्यांच्या कवितेचे काही आशयविशेष आपल्या दृष्टीस पडतात. ही आशय वैशिष्ट्ये खालील प्रमाणे सांगता येतील.

१) सामाजिक जाणिवेच्या कविता
२) निसर्गविषयक आशय असलेल्या कविता
३) काव्यविषयक विचार व्यक्त करणाऱ्या कविता
४) व्यक्तिविषयक कविता
५) प्रार्थनापर कविता
६) आत्मपर जाणीव निर्माण करणाऱ्या कविता
७) उपदेशपर कविता

८) इतिहास विषयक मांडणी करणाऱ्या कविता
९) शिक्षणविषयक कविता
१०) शेतीविषयक कविता

स्थूल मानाने अशी वैशिष्ट्ये आपल्याला दिसतात. या वैशिष्ट्यांमधून सावित्रीबाईंची कविता. किती मूल्यगर्भ होती. यांची ओळख आपल्याला होते. समग्रलक्षी असे रूप या कवितेला प्राप्त होते.

५. सावित्रीबाई फुलेंच्या कवितेतील सामाजिक भान :

सावित्रीबाईंच्या कवितेसंदर्भात विचार करीत असताना एक गोष्ट प्रकर्षाने जाणवते ती म्हणजे, आधुनिक मराठी कवितेचे जनक म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या केशवसुतांच्या ३० वर्षे त्यांचा पहिला काव्यसंग्रह 'काव्यफुले' प्रकाशित झाला. ''त्यांच्या काव्यरचनेचा काळ केशवसुतांच्या पेक्षा तीस वर्षांनी आधी आहे. म्हणूनच केवळ त्यांची कविता महत्त्वाची आहे असे नाही, तर केशवसुतांनी जे विषय आपल्या काव्यासाठी वापरले, ज्या प्रकारची आत्मपर कविता लिहिली, निसर्गपर कविता लिहिली, सामाजिक जाण दाखविली, काव्यविषयक विचार मांडले आणि स्वातंत्र्याची प्रीती व्यक्त केली, त्याच धर्तीवर सावित्रीबाईंच्याही काही कविता आहेत. त्यांची संख्या कमी असेल, परंतु ज्या काळात त्यांनी ही काव्यरचना केली, त्याकडे पाहिले असता या कवितांचे महत्त्व अधिकच नजरेस भरते.''[३] कृ.पं. देशपांडे म्हणतात. त्याप्रमाणे आधुनिक कवितेच्या प्रारंभाची कविता म्हणून सावित्रीबाईंच्या कवितेचे मोल जास्त आहे.

सामाजिक चळवळीत सावित्रीबाई प्रत्यक्षात सहभागी होत्या. त्यांनी समाज परिवर्तनाच्या प्रत्येक आंदोलनात प्रकर्षाने सहभाग घेतला होता. त्यामुळे त्यांच्या कवितांमधून हे सामाजिक भान उत्कटपणे निदर्शनास येते. पारंपारिक समाजव्यवस्थेला विरोध करीत नवसमाजनिर्मिती करणे हा सावित्रीबाईंच्या विचाराचा मूळ गाभा आहे. कवितेमधूनही हे विचारसूत्र दिसते. त्यामुळे त्याच्या कवितांमध्ये समाजात आमूलाग्र बदल घडून आणण्याच्या दृष्टीने काव्यरूपात विचारसूत्रे पेरली आहेत.

'काव्यफुले' हा कवितासंग्रहातील एकूण ४१ कवितांपैकी सामाजिक आशय असलेल्या १४ कविता आढळतात. त्या अशा १. संसाराची वाट, २. मानव आणि सृष्टी, ३. शूद्रांचे दुखणे, ४. मनू म्हणे, ५. ब्रम्हवंती शेती, ६. नवस, ७. शूद्र शब्दाचा अर्थ, ८. बळीचे स्त्रोत, ९. शिकणेसाठी जागे व्हा, १०. शूद्रांचे परावलंबन,

११. तयास मानव म्हणावे का? १२. इंग्रजी माऊली, १३. अज्ञान, १४. सावित्री व जोतिबा संवाद या शीर्षकांच्या कवितांचा उल्लेख सामाजिक भान असलेल्या कविता म्हणून करता येईल.

सावित्रीबाईंचा मूळ पिंडच सामाजिक कार्याचा आहे. स्त्री शूद्रातिशूद्राच्या समस्या हा त्यांच्या एकूणच कार्याचा केंद्रबिंदू आहे. संपूर्ण आयुष्य त्यांनी यासाठीच वाहिलेले आहे. ''सावित्रीबाई जोतीरावांच्या बरोबरीने समाजकार्य करीत होत्या, स्त्रीशूद्रांना शिक्षण देण्याचे व्रत त्यांनी अंगीकारले होते. त्यामुळे साहजिकच, तळागाळातल्या समाजाचे त्यांना जवळून दर्शन घडले होते. शूद्रांची दुःखे कोणती आहेत ती त्यांना समजली होती. दलितांवर अन्याय कसा होतो आहे, हे त्यांनी पाहिले होते. यातून या समाजाला बाहेर काढायचे असेल, त्यांचा विकास साधायचा असेल तर शिक्षणाशिवाय दुसरा उपाय नाही हे त्यांना पटले होते. तसेच दलित समाजातील लोकांची अंधश्रद्धा, नवससायासांच्या पद्धती याही त्यांनी पाहिल्या होत्या. त्यामुळे ही सामाजिक जाण जर त्यांच्या काव्याचा विषय बनली असली तर नवल नाही. किंबहुना दीनदलितांचे ते आर्तक्रंदन सावित्रीबाईंच्या कवी हृदयाला भिडले आणि तेच शब्दरूप पावले.''[४] असे म्हणावे लागेल. सामाजिक दृष्टीने समाजव्यवस्थेत निर्माण झालेल्या अनेक प्रश्नांना त्यांनी स्पर्श केला आणि त्यांना शब्दरूप देऊन त्या कवितांद्वारे प्रकट करण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला.

५.१ शूद्रातिशूद्रांच्या दयनीय अवस्थेचे चित्रण :

सामाजिक विषमतेने येथील शूद्रातिशूद्रांचे संपूर्ण जीवन पोळले गेले आहे, याची जाणीव सावित्रीबाईंना आहे. हे विषमतेचे विष हजारो वर्षांचे असून शूद्राच्या मागे हे व्यवस्थेनी निर्माण केले आहे. शूद्राच्या अत्यंत दयनीय अवस्थेचे चित्रण सावित्रीबाईंनी 'शूद्राचे दुखणे', 'मनू म्हणे', 'ब्रम्हवंती शेती', 'इंग्रजी माऊली', 'शूद्र शब्दाचा अर्थ', 'शूद्रांचे परावलंबन' इत्यादी कवितांमधून केले आहे.

''अवस्था पाहुनि त्यांची । होय शब्दी मन उठे
सुलभ मार्ग कोणता काय । विचारे बुद्धि अटे''[५] (शूद्राचे दुखणे)

मनूने लिहिलेल्या ग्रंथामुळे किती हालअपेष्टांना शूद्रांना सामोरे जावे लागते याची कल्पना सावित्रीबाईंना आहे. विषमतावादी व्यवस्था निर्माण करण्यात मनूचा मोठा हात आहे हेही त्यांना माहिती आहे म्हणून त्या म्हणतात,

"विषम रचती । समाजाची रीती ।
धूर्तांची ही नीती । अमानवी ।"[६] (मनू म्हणे)

शूद्र शब्दाचा मूळ अर्थ काय? याची मिमांसा ते 'शूद्र शब्दाचा अर्थ' या कवितेत करून देतात. शूद्र हे इथले नेटिव्ह असून, ते पराक्रमी होते, त्यांचेच आपण वंशज आहोत, पण परिस्थितीनुरूप झालेल्या बदलाने बाहेरचा झाला अशी अवस्था निर्माण झाली. शूद्र हेच इंडियाचे धनी आहेत. त्यामुळे "नाव असे त्यांचे इंडियन"[७] असे शूद्रच मूलनिवासी असल्याचे प्रतिपादन ते कवितेतून करतात. शूद्राच्या दारिद्र्याचे वर्णन करताना कवयित्री म्हणतात.

"शूद्र आणि अतिशूद्र । अज्ञानाने पछाडले
देवधर्म रूढी अर्चीं । दारिद्र्याने गळाले"[८]

त्यांच्या जीवनात सुख नाही तर दुःखांनाच सुख मानावे लागते म्हणून त्यामुळे त्यांची अवस्था अत्यंत दयनीय झाली असेही सावित्रीबाईंनी कवितेतून सांगितले.

५.२ समाज सुधारणेसाठी ज्ञानमार्ग :

'विद्येविना मती गेली....' हा सिद्धांत जोतिराव फुलेंनी आपल्या काव्याद्वारे सांगितला सामाजिक विषमता नष्ट करायची असेल आणि समताधिष्ठित समाजनिर्मिती करायची असेल, तर ज्ञानासारखा दुसरा मार्ग नाही, याची जाण सावित्रीबाईंना आहे, म्हणून त्या शूद्रातिशूद्र हे अज्ञानानी पछाडले आहेत असे म्हणतात.

"ज्ञानाचे नसती डोळे । म्हणोनि न दिसे दुःख
स्वावलंबी नसे शूद्र । स्विकारती पशू सुख"[९]

अज्ञानामुळे येथील भट, ब्राह्मण शूद्रांचा फायदा घेऊन त्यांना गुलाम बनवित आहेत.

"ज्ञान नाही विद्या नाही
ते घेणेचि गोडी नाही
बुद्धि असूनि चालत नाही
तयास मानव म्हणावे का?"[१०]

असा सवाल त्या करतात ज्ञानानेच विचार सुचतात, बुद्धी चालते. ज्ञान मिळविल्यास सामाजिक सुधारणा करणे सोपे आहे, असे सावित्रीबाईंना वाटते ते त्यांनी कवितेतून सांगितले आहे.

५.३. सामाजिक विषमता निर्माण करणाऱ्यांचा विरोध :

विषमता निर्माण करण्यात मनुस्मृती ग्रंथ कारणीभूत आहे. या कायद्याच्या ग्रंथाने समाजव्यवस्थेला विभागले असून समानता नष्ट केली, म्हणून सावित्रीबाई अशा मनूचा विरोध करते.

"शूद्र जन्म घेती । पूर्वींची पापे ती ।
जन्मी या फेडती । शूद्र सारे ।।"[११] (मनू म्हणे)

ही धर्माज्ञा ब्राह्मणांनी येथील शूद्रांना केली. पापे फेडण्यासाठीच शूद्र जन्माला आले. त्यामुळे त्यांनी असेच जीवन जगावे, हा मनूचा सिद्धांत सावित्रीबाईंना अन्यायकारक वाटतो.

५.४ समाजातील अंधश्रद्धांवर हल्ला :

अनेक धार्मिक ग्रंथांनी कर्मकांड, व्रतवैकल्ये यांच्या फासाला शूद्रांना अडकविले आणि त्यांच्या अज्ञानाचा फायदा घेतला. आर्थिक दृष्टीने त्यांना भोंदाडून खाल्ले, सावित्रीबाई नवससायासावर हल्ला चढवितात.

"नवस करिती । बकरू मारीन
नवस फेडीन । बाळजन्मी ।।
धोंडे मुले देती । नवसा पावती
लग्न का करती । नारी नर ।।[१२] (नवस)

तुकाराम महाराजांनी सांगितलेल्या 'नवसे कन्या पुत्र होती, का करणे लागे पती' या उक्तीची येथे सावित्रीबाई आठवण करून देतात आणि या नवसाने, कर्मकांडाने काहीही भले होणार नाही हेही कवितेतून आवर्जून सांगतात.

५.५ समताधिष्ठित समाजनिर्मितीविषयी आशावादी :

जोतिराव फुलेंच्या क्रांतिकार्याने आणि समाजसुधारकांच्या प्रयत्नाने एक दिवस समाजात परिवर्तन घडून येईल, याविषयी सावित्रीबाई आशावादी आहेत. म्हणून त्या म्हणतात,

"चंद्र मावळला । उगवला सूर्य ।।
उजळे अपूर्व । पूर्व दिशा ।।"[१३] (सावित्री व जोतिबा संवाद)

हा अंधार हटणार आहे, शूद्र जागे होतील. या व्यवस्थेने कोंडलेला कोंबडा जागा होईल आणि पहाटेच्या आरवण्याने लोकांमध्ये जागृती करेल असे त्यांना वाटते, काळरात्र गेलेली आहे. अज्ञान पळाले आहे. अज्ञान पळाले आहे. सर्व जागे झाले आहेत, आता मानवतेचे केंद्रच गाठायचे आहे. असे समताधिष्ठित समाजनिर्मितीचे स्वप्ने त्यांना पडतात.

सर्वांनी इंग्रजी शिकले पाहिजे हे त्यांनी सांगितले, आपल्या कवितेतून त्यांनी धर्मचिकित्सा केली. माणुसकीचा मार्ग सांगितला, मानवता प्रस्थापित करणारी शिकवण दिली. समाजातील दु:खिताच्या दु:खांना वाचा फोडून त्याविरुद्ध उठाव केला. ''सावित्रीबाईंनी ही सारी समाजस्थिती अवलोकन करून त्याला काव्यरूप दिले, ही त्या काळाच्या दृष्टीने निश्चितच महत्त्वाची गोष्ट आहे, समाजातले दु:ख, वेदना या काव्यरूप घेऊ शकतात. त्या भावांनेही गीत होऊ शकते, हे त्यांनीच प्रथम दाखवून दिले असे म्हटले तर फारसे वावगे ठरू नये.'[१४] ही गोष्ट निश्चितच खरी आहे.

सारांश सावित्रीबाईंनी आपल्या कवितेतून एकूणच त्या काळातील सामाजिक परिस्थितीचे व विषमतामूलक समाजाचे चित्र उभे केले. त्याचे विदारक रूप दाखविले आणि अज्ञान नाहीसे झाल्याशिवाय समाजसुधारणा होणे शक्य नाही, हे ही आपल्या काव्यचिंतनातून स्पष्ट केले. आधुनिक मराठी कवितेची सुरूवात जरी केशवसुताच्या कवितेपासून झाली असे मानले, तरी त्याची पार्श्वभूमी तयार करण्यासाठी सावित्रीबाई फुलेंची कविता समर्थ होती, असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही.

६. निष्कर्ष :

१. प्रत्यक्ष समाजातील कार्य आणि कवितेतून मांडलेल्या भावना यातून सावित्रीबाईंची कविता पोटतिडकीने आलेली सामाजिक भान असलेली कविता वाटते.

२. शूद्राच्या कल्याणासाठी व त्यांना ज्ञानमार्ग दाखविण्यासाठी लिहिलेली कविता असल्यामुळे कवितेची भाषा सुबोध व सोपी आहे.

३. आधुनिक कवितेची पार्श्वभूमी तयार करण्याचे कार्य तीस-चाळीस वर्षांपूर्वी सावित्रीबाईंच्या कवितेने केले.

४. कवितेमागील सावित्रीबाईंचा हेतू प्रबोधन असला तरी त्याच्या कवितेला काव्यविषयक जाण आहे.

५. सावित्रीबाईंना समाजपरिवर्तनाविषयी किती गंभीर भान होते, हे त्यांच्या कवितांवरून दिसते.

६. समाजातील दु:ख दैन्य सावित्रीबाई पाहतात आणि त्या अस्वस्थतेतून त्यांना काव्यरूप देतात.

७. उपसंहार :

सावित्रीबाई फुले यांच्या कवितेतून दिसून येणारे सामाजिक भान हे नव्या मूल्यांच्या प्रस्थापनेचे उद्गार व्यक्त करणारे आहेत. त्यांच्या कवितांनी समताधिष्ठित समाजनिर्मितीच्या

दृष्टिकोनातून आशय व्यक्त केला आहे. त्यांच्या कवितेतून मुख्यत्वेकरून सामाजिक जाणिवा प्रगल्भतेने दिसून येतात. त्यांच्या काव्यरचनेला जीवनदायी दृष्टिकोन आहे. त्यांची काव्यदृष्टी नव्या समाजघडणीच्या प्रस्थापनेचे गीत गाणारी आहे. सावित्रीबाई फुलेंनी परिवर्तवादी मूल्यांना आपल्या कवितेच्या केंद्रस्थानी ठेवलेले आहे. त्यामुळे त्यांच्या कवितांना सामाजिक भानाचे एक आशयमूल्य प्राप्त झाले आहे असे दिसून येते.

८. संदर्भ टीपा :

१. माळी मा. गो. (संपा), ***सावित्रीबाई फुले-समग्र वाङ्मय,*** महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ प्रकाशन, मुंबई च. आ. २००६, पृ. ०९.

२. तत्रैव, पृ. १७.

३. नरके हरी (संपा)., ***महात्मा फुले साहित्य आणि चळवळ,*** डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा फुले आणि राजर्षी शाहू चरित्र-साधने प्रकाशन समिती, मुंबई, २००६, पृ. ४३२.

४. ***तत्रैव,*** पृ. ४३९.

५. माळी डॉ. मा. गो. (संपा.), ***सावित्रीबाई फुले-समग्र वाङ्मय,*** महाराष्ट्र राज्य, साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, प्रकाशन, मुंबई च.आ. २००६ पृ.१७.

६. ***तत्रैव,*** पृ.१९.

७. ***तत्रैव,*** पृ.२२.

८. ***तत्रैव,*** पृ.२५.

९. ***तत्रैव,*** पृ.२५.

१०. ***तत्रैव,*** पृ.२७.

११. ***तत्रैव,*** पृ.२९.

१२. ***तत्रैव,*** पृ.२२.

१३. ***तत्रैव,*** पृ.३३.

१४. **उपरोक्त क्र. ३.**

⌘⌘⌘

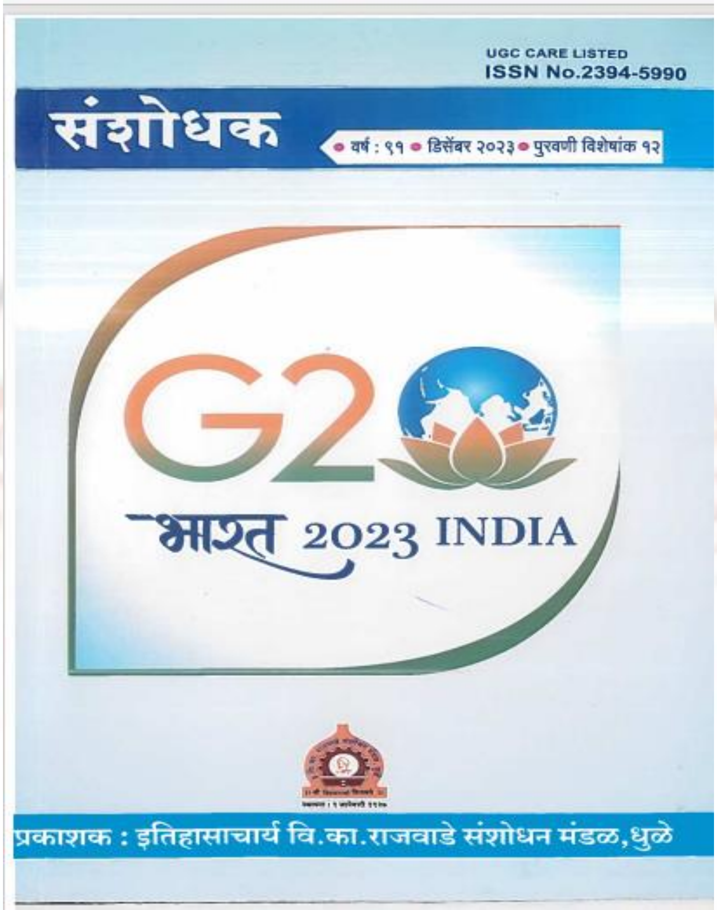
UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990
संशोधक
वर्ष : ९१ • डिसेंबर २०२३ • पुरवणी विशेषांक १२
G20
भारत 2023 INDIA
प्रकाशक : इतिहासाचार्य वि.का.राजवाडे संशोधन मंडळ,धुळे

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक ।।

पुरवणी अंक १२ – डिसेंबर २०२३ (त्रैमासिक)

• शके १९४५ • वर्ष : ९१ • पुरवणीअंक : १२

संपादक मंडळ

• प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे • प्राचार्य डॉ. अनिल माणिक बैसाणे
• प्रा.डॉ. मृदुला वर्मा • प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

• प्रा. गणेश बेले • प्रा.डॉ. प्रमोद अलोने • प्रा.डॉ. किशोरचंद्र रेवतकर

❊ प्रकाशक ❊

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ.वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१.
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४२२२८९४७१, ९४०४५७७०२०
ई-मेल : rajwademandaldhule1@gmail.com
rajwademandaldhule2@gmail.com

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवार सुट्टी)

अंक मूल्य ₹ १००/-

वार्षिक वर्गणी (फक्त अंक) रु. ५००/-; सदस्यता वर्गणी : रु. २५००/-

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्ट ने 'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : अनिल साठये, बावधन, पुणे 21.

टीप : या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

अनुक्रमणिका

१ प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजना किती प्रभावी ठरली? यावर टिकात्मक विश्लेषण
- डॉ.अमरदिप दामोधर रामटेके, नागपूर ---------- ५
२ महाराष्ट्रातील सार्वजनिक ग्रंथालयांचा विकास : एक विश्लेषणात्मक अभ्यास
- प्रा.अनंत थोरात, रोहा, जि.रायगड ---------- १०
३ युद्ध काळातील मनोरोगी सैनिकांवर युद्धाचा प्रभाव
- डॉ.बंडू मानवटकर, मूर्तीजापूर, जि.सोलापूर. ---------- १५
४ टिश्यू पेपर कादंबरीत प्रकटणाऱ्या हॉटेल व्यवसायातील मोरीमध्ये काम करणाऱ्या स्त्रीयांच्या समस्या एक वास्तवबोध - डॉ.बंडू चौधरी, लाखनी ---------- १९
५ भारतीय अर्थकारणामध्ये ग्रामीण विकास संकल्पनेची सद्यस्थिती
- डॉ.चंद्रशेखर फरकांडे नागपूर, ---------- २३
६ 'एक थोर वीरांगना' : महाराणी दुर्गावती - प्रा.चेतना कामडी, राजुरा, जि.चंद्रपूर. ---------- २८
७ दलित - आंबेडकरवादी साहित्याचे बदलते स्वरूप : काही निरीक्षणे
- प्रा.दिनेश गुजर, बुटीबोरी ---------- ३२
८ गडचिरोली जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांची पिक विम्या विषयीची अनास्था
- १) श्री. दीपक सहारे, मूलचेरा; २) डॉ.उत्तमचंद कांबळे, गडचिरोली ---------- ३६
९ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा महिला समस्येविषयी दृष्टीकोण
- १) प्रा.प्रतिभा दुबे, ब्रह्मपुरी, २) डॉ.आर.एम.झाडे ---------- ४०
१० आधुनिक काळात प्राचीन इतिहास लेखनाचे महत्त्व - डॉ.गजानन ठक, हिंगणघाट ---------- ४४
११ समकालीन ग्रंथालय आणि त्याची समाजातील भूमिका
- डॉ.आशिष द्राणेकर, खैरी, रामटेक ---------- ४८
१२ भद्रावती तालुक्यातील आदिवासी व बिगर आदिवासी भागातील प्राथमिक शाळांच्या विविध योजनांचा व त्यांच्या आर्थिक स्त्रोतांचा अभ्यास - प्रा.नितीन लांजेवार, २) प्रा.किशोर हुमने ---------- ५३
१३ मराठी वाङ्मयातील विज्ञान साहित्य प्रवाह : एक चिकित्सक अभ्यास (इ.स.२००० नंतरचे विज्ञान साहित्य कादंबरी) - डॉ.जयश्री सातोकर, भंडारा. ---------- ५८
१४ शबरी घरकुल योजनेचा आदिवासींच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीवर होणाऱ्या सकारात्मक परिणामांचा अभ्यास (विशेष संदर्भ चंद्रपूर जिल्ह्यातील भद्रावती तालुका)
- १) डॉ.नितीन लांजेवार, २) डॉ. एन. जी. उमाटे, भद्रावती ---------- ६२
१५ बुलढाणा जिल्ह्यातील गोलंजारा जमातीच्या युवकांमध्ये शासनाच्या रोजगार हमी योजनेच्या निकषांप्रति जागरूकता - एक चिकित्सक अध्ययन - १) प्रा.महेंद्र चव्हाण, भद्रावती, २) डॉ.एन.जी. उमाटे ६८
१६ गडचिरोली जिल्ह्यातील अतिसंवेदनशिल भागातील आदिवासी जमातींमधील रोजगाराची साधने
- १) डॉ.नितीन चौधरी, गडचिरोली. २) डॉ.अनिरुद्ध गचके ---------- ७५
१७ महाराष्ट्रातील दलितांच्या समस्या व समकालीन चळवळी. आकलनात्मक अभ्यास
- डॉ.प्रभाकर भैसारे, सुरतोली, ता.देवरी, जि.गोंदिया ---------- ७७
१८ दलित-आंबेडकरवादी मराठी कवितेचे बदलते स्वरूप - प्रा.प्रमोद नारायणे, वर्धा ---------- ८२

दलित–आंबेडकरवादी मराठी कवितेचे बदलते स्वरूप

प्रा. प्रमोद नारायणे
सहयोगी प्राध्यापक
मराठी विभाग, यशवंत महाविद्यालय, वर्धा
भ्रमणध्वनी ९८५०३०९६६५

सारांश :

मराठी साहित्यक्षेत्रात १९६० नंतर महत्त्वाच्या साहित्यप्रवाहांची भर पडली. या साहित्यप्रवाहांत दलित, ग्रामीण, जनवादी, स्त्रीवादी, शिक्षणवादी, आदिवासी इत्यादी साहित्यप्रवाहांचा समावेश आहे. या साहित्यप्रवाहाने नव्या जाणिवांचा आणि नव्या अशयाभिव्यक्तीचा साहित्यप्रत्यय दिला. सुरुवातीच्या कालखंडात या साहित्यप्रवाहाने मूलगामी स्वरूपाची मांडणी केली. १९६० नंतर टप्प्याटप्प्याने हे साहित्य बदलत गेले. मुख्यत्वेकरून दलित–आंबेडकरवादी कविता आणि स्वकथने या वाङ्मयप्रकारांनी जागतिक साहित्यविश्वात नवा आणि वैशिष्ट्यपूर्ण आशय लेखनबद्ध केला. सामाजिक जीवनजाणिवांना प्रखरपणे उद्धृत करणारा लेखनप्रकार म्हणून दलित–आंबेडकरवादी कवितेने वेगळी ओळख निर्माण केली. ही कविता जाणिवेच्या पातळीवर वास्तववादी ठरली. जगाचे व्यवहारविश्व जसजसे बदलत गेले, तसतसे या साहित्यप्रवाहात विविधप्रकारचे स्थित्यंतरे झाली. जागतिकीकरण, खाजगीकरण व उदारीकरणाने जागतिक व्यवहारात नवी बाजारमूल्ये प्रस्थापित करायला सुरुवात केली. या बदलत्या परिस्थितीने साहित्याचा परीघ व्यापला गेला. दलित–आंबेडकरवादी कवितेने या सर्वच बाबींची मुख्यत्वाने दखल घेतली. बदलत्या जागतिक रूपाचे अनुकूल व प्रतिकूल परिणाम दलित–आंबेडकरवादी कवितेकडून काटेकोरपणे टिपले गेले आणि या परिणामाला आकरूप दिले. समाजात जसजशी नवनवी स्थित्यंतरे घडत गेली, तसतशी दलित–आंबेडकरवादी कविता बदलत गेली. या कवितेने मानवी जीवनमूल्यांची ठामपणे प्रस्थापना करण्याचे कार्य केले. या कवितांनी नव्या आव्हानांना कवितेच्या परीघपटलावर आणले. मानवी जीवन विद्रूप करणाऱ्या अवमूल्यीत गोष्टींना त्यांनी नकार दिला. विद्रोहाचा पुकार करीत या व्यवस्थेच्या विरोधात पेटून उठण्याची भाषा केली. आज दलित–आंबेडकरवादी कवितेची तिसरी व चौथी पिढी लिहिती झाली आहे. १९६०च्या काळातील अनेक कवी आता पडद्याआड गेले आहेत. नव्या पिढीने नवमूल्य प्रस्थापनेची जबाबदारी समर्थपणे सांभाळली आहे. बदलत्या काळात दलित–आंबेडकरवादी कवितासुद्धा नव्या जाणिवांसह व नव्या आशयांसह बदलत आहे. या कवितेला नवनवीन धुमारे फुटत आहेत. ही कविता अधिक समृद्ध आणि वैश्विक होत असल्याचे एकूणच कवितांचा विचार करता लक्षात आल्याशिवाय राहत नाही.

संकेतशब्द :

१. आंबेडकरवादी, जनवादी, ग्रामीण
२. नव्या जाणिवा, नवे आशयविश्व
३. वैश्विकता, समृद्धता
४. आशय आणि अभिव्यक्तीची एकार्थता
५. नवी आव्हाने, नवे धुमारे

प्रस्तावना :

१९६० च्या कालखंडात मराठी साहित्यक्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात उलथापालथ घडून आली. मराठी साहित्यात नवनवे प्रवाह उदयास येऊ लागले. हे वाङ्मय प्रवाह चळवळीतून जन्मास आले होते. या प्रवाहांना सामाजिक, सांस्कृतिक आणि वैचारिक अधिष्ठान होते. आंबेडकरवादी साहित्य हे आद्य बंडखोर असल्याचे नाव. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आंदोलक व्यक्तिमत्त्वाने व विचारसामर्थ्याने चलचित्रित झालेल्या या प्रवाहाने मराठी साहित्यातच नव्हे, तर जागतिक पटलावर आपले नाव कोरले आहे आणि विश्वसाहित्याच्या पटलावर स्वतःचे स्वतंत्र अस्तित्व सिद्ध केले. कथा, कादंबरी, नाटक, कविता, स्वकथन, प्रवासवर्णन, वैचारिक निबंध इत्यादी साहित्यप्रकारांच्या विविध प्रांतांत वैशिष्ट्यपूर्ण परिवर्तन घडवून आणण्याचे काम या साहित्यप्रवाहाने केले. मराठी साहित्याला जागतिक उंची मिळवून देण्याचे मोलाचे कार्य आंबेडकरवादी साहित्यामुळे झाले आहे हे निर्विवाद सत्य आहे. महाराष्ट्रात या साहित्याची निर्मिती झाली आणि मराठीत नव्या साहित्ययुगाला प्रारंभ झाला. विद्रोह, क्रांती, परिवर्तन या मूल्यांचा उच्चार साहित्यातून होऊ लागला. या साहित्यामुळे हजारो वर्षे मुकी असलेली वाचा बेधडकपणे बोलू लागली. मानवी हक्काची जाणीव कलेद्वारे करून दिली जाऊ लागली. आज या साहित्याच्या निर्मितीपासून साठ वर्षांचा काळ लोटला आहे. एकविसाव्या शतकात

 ISSN No. 2394-5990

जगासमोर असंख्य आव्हाने उभी ठाकली आहेत. या आव्हानांना उत्तरे देत आंबेडकरवादी साहित्य पुढे पुढे निघाले आहे. दलित-आंबेडकरवादी साहित्याचे स्वरूप बदलत आहे. प्रस्तुत निबंधातून दलित-आंबेडकरवादी कवितेचे बदलत गेलेल्या स्वरूप याविषयीचा परामर्श घेण्याचा प्रयत्न करावयाचा आहे.

दलित-आंबेडकरवादी कविता :

दलित-आंबेडकरवादी साहित्यिकांनी आपल्या अभिव्यक्तीसाठी अनेक साहित्यप्रकारांना अवलंब केला. त्यात कवितेचा प्रकर्षाने उल्लेख करावा लागतो. आंबेडकरवादी जाणिवेचे दर्शन कवितेमधून मुख्यत्वाने होत असल्याने हाच मध्यवर्ती प्रवाह म्हणून मानला जातो. आंबेडकरवादी कविता प्रखर जीवनानुभवातून निर्माण झालेली आहे. तरीसुद्धा "जीवनानुभव आणि ही कविता यांच्या अगोदरही एक महत्त्वाचा टप्पा आहे, तो नव जागृत आत्मभानाने निर्माण केलेल्या जीवनानुभवाकडे पाहण्याच्या पूर्वनिश्चित विचारप्रधान दृष्टिकोणाचा."[1] ही कविता वास्तव जगणे रेखाटणारी कविता आहे. त्यामुळे या कवितेच्या जाणिवा परिपक्व आहेत. भूतकाळ, वर्तमानकाळाचा वेध घेणारी ही कविता दुःख आणि वेदना यांचा आविष्कार करते. या कवितेला निराशा माहिती नाही. भविष्यकाळाची अत्यंत ऊर्जस्वल अशी स्वप्ने तिने रंगविली आहेत. सामाजिक समतेची, मानवमुक्तीची, विश्वबंधुत्वाची गाणी तिला मुखोद्गत झाली आहेत. दुःख, वेदना, विद्रोह, नकार, विज्ञान, क्रांती, आशावाद ही सुरुवातीपासूनच आंबेडकरवादी कवितेची आशयविशेष बनून आली आहेत. आंबेडकरवादी कविता नव्या ज्वलंत संस्कारातून जन्माला आली. तिच्यात परिवर्तनवादी जाणिवांचा अंगार होता. माणसाला विद्रूप करणाऱ्या संस्कृतीचा या कवितेनी धिक्कार केला. "एका बाजूने या जाणिवा माणुसकीची विटंबना करणाऱ्या सर्व मूल्यांना, संस्कृतीला, परंपरांना, संस्कारांना, प्रथापंथाना बेदरकार आणि संपूर्ण नकार देत होत्या आणि दुसऱ्या बाजूने माणसांमध्ये भेद करणार नाही, अशा मानवी संस्कृतीचे स्वप्न त्या उरात फुलवित होत्या."[2] समतेची प्रतिष्ठापना करू पाहणाऱ्या या कवितेनी क्रांतीची बिजे फुलवित विषमतेचा नाश करण्याची भाषा वापरली.

सध्या आंबेडकरवादी कविता साठोत्तरी, नव्दोत्तरी, असे टप्पे पार करीत एकविसाव्या शतकाच्या प्रवासाला निघाली आहे. या कवितेचा साठ वर्षांचा प्रवास मोठा लक्षवेधी आहे. एकविसाव्या शतकात निर्माण झालेल्या अनेक आव्हानांना सामोरे जात त्यानुसार आशयाच्या कक्षा रुंदावत याही शतकात आपले समकालिनत्व टिकवून ठेवण्यास ही कविता सज्ज झाली आहे. दलित-आंबेडकरवादी कवितेचे बदलते स्वरूप पुढीलप्रमाणे लक्षात घेता येतील.

जागतिकीकरणाने बदललेल्या परिस्थितीचे संदर्भ :

१९९०-९१ च्या कालखंडात जागतिकीकरणाचे वारे भारतात वाहू लागले. त्याचे दुष्परिणाम पुढे यायला दहा वर्षांचा काळ लागला. जागतिकीकरणाबरोबरच खाजगीकरण, उदारीकरण, बाजारीकरण इत्यादी शोषणबंधूचा उगम झाला. या प्रक्रियेमुळे शोषणाचे संदर्भ बदलले. आंबेडकरी कवितेनी याची दखल तात्काळ घेतली. डॉ.यशवंत मनोहर यांच्या २००१ साली प्रकाशित झालेल्या 'जीवनायन' या कवितासंग्रहात

"बंधो! खाजगीकरण, उदारीकरण काहीही हो
जागतिकीकरण, बाजारीकरण काहीही हो
आपले उद्ध्वस्तीकरण वाढत आहे"
(जीवनायन, पृ. ३५)

असे जागतिकीकरणाचे शोषणरूप मांडले, तर अरुण काळे यांना ही प्रक्रिया म्हणजे मानवाची विटंबना वाटते, ते म्हणतात,

"ही उपेक्षा ही अवहेलना
ही पाताळ यंत्रे, ही खुन्नस
हे जागतिकीकरण."
(लोकानुकम्पा, ऑनोडि. २००१, पृ. ७२)

उत्तम कांबळे यांचा 'जागतिकीकरणात माझ्या कविता' हा कवितासंग्रह या संदर्भात अत्यंत महत्त्वाचा आहे. आजच्या जागतिकीकरणाचे परिणाम आणि शोषितांचे जगणे अधोरेखित करणारे आहे. जागतिकीकरणाच्या संदर्भात नवे आयाम मांडणारा कवितासंग्रह म्हणून याकडे पाहता येते. जागतिकीकरण, खाजगीकरणाचे भीषण रूप आज दिसू लागले आहे. श्रीमंतांचा फायदा आणि गरिबांना उध्वस्त करणाऱ्या या प्रक्रियेला आंबेडकरी कवितेनी काव्यरूपाने मुखर केले.

जमातवाद व दहशतवादांचे संदर्भ :

आंबेडकरवादी कविता जात, धर्म, पंथविरहित समाजनिर्मितीसाठी प्रयत्नशील आहे. जमातवादाचे वाढलेले स्तोम एकविसाव्या शतकासमोरील मोठे आव्हान बनून उभे आहे. आंबेडकरी कवितेनी या गोष्टीची दखल घेतली आहे. कवी डी. के. शेख उद्गारतात,

"जवळजवळ हिंवाळ्याएवढ्या प्रश्नांचा ढिगच ढिग पडलाय इथे
अन्न वस्त्र निवाऱ्यांसह
आणि तुम्ही आम्ही भिरभिरताहोत
फक्त मंदिर मस्जिद वादाच्या भोवऱ्यात
गोवऱ्या स्मशानात-कबरीत गेल्यात तुमच्या आमच्या तरीही"

(अस्मितादर्श : वार्षिक विशेषांक, २०१२ पृ.३८)

आपण काय करतो आहोत? कशाच्या मागे लागलो आहोत? याचे भान नाही. त्यामुळे दहशतवादी शक्तीने आपआपसात आपली विभागणी करून टाकली. हे कोणी केले तो चेहरा कवी भूषण रामटेके यांनी ओळखला आहे, ते म्हणतात,

"तू देशोदेशीच्या सीमारेषा बळकट केल्यास
तू भारतीय/पाकिस्तानी/अमेरिकी/चिनी
अशी वर्गवारी केलीस"

(अस्मितादर्श : वार्षिक विशेषांक, २०११, पृ.१२७)

कालपर्यंत धर्मरक्षक, संस्कृतिरक्षक, सत्तारक्षक, समाजरक्षक, नीतिरक्षक, अर्थरक्षक, देशरक्षक म्हणवून घेणाऱ्यांनी जमातवाद वाढीस लावला. त्यातूनच दहशतवादाचा जन्म झाला. दहशतवादाला जात, धर्म नसतो. आज आपण त्याचा खरा चेहरा ओळखायला हवा असे कवीला वाटते. या दहशतवादाला बुद्ध तत्त्वज्ञानच थांबवू शकेल असा विश्वास कवी लक्ष्मण दांडेकर यांना आहे,

"डाकू अंगुलीमालालाही माणूस बनविलंस तू
लादेनलाही शस्त्र खाली ठेवून
जन्माचं महत्त्व पटविलं असतंस"

(लोकानुकम्पा : ऑनोडि, २००२ पृ.१९)

जमातवादावर, दहशतवादावर असा उपाय कवी सुचवितो.

जीवनबदलाच्या चंगळवादाचे पडसाद :

एकविसाव्या शतकात चंगळवादाचे प्रचंड थैमान माजले आहे. भौतिक सुखाकडे माणूस वेगाने धावत सुटला आहे. या चंगळवादाच्या गर्दीत माणूसपण हरवत चालले आहे. अतिरिक्त चैन, वस्तूंचा उपभोग, तरुणांना जडलेली व्यसने,उपभोगाच्या कचाट्यात सापडलेली माणसे जागोजागी पाहायला मिळत आहेत. अरुण काळेंची कविता यावर प्रहार करते.

"तुम्ही मनवता उत्सव मितेनियमचा
क्वार्टर भर दारू पिऊन
पाव किलो मच्छी खाऊन
माझ्याबद्दल काय पुसता ?
हे कंगाल बनविणारे धनादेश
अनादरीत करतो मी
ह्या पक्षपाती शतकांशी
उभा दावा मांडतो मी
ह्या शतकाच्या पलिकडे राहतो."

(लोकानुकम्पा : ऑनोडि. २००२ पृ. ७२)

या चंगळवादी जगात गरीब, कामकऱ्यांनी जगूच नये, अशी विचित्र परिस्थिती निर्माण करून ठेवली आहे. 'जगणे आणि मरणे' यात माणूस अडकून पडला आहे. हे शतक गरीब आणि श्रीमंतांमधील दरी रुंदावणारे शतक आहे. हे कवीला दिसते, म्हणूनच ते या शतकाच्या पलीकडे जाऊ पाहतात.

वाढत जाणाऱ्या महागाईचा प्रश्न :

आज महागाई गगनाला पोहचली आहे. सर्वसामान्यांचे जीवन असह्य झाले आहे स्थितीत जगणे अनिवार्य होऊन बसले आहे. जगन्नाथ गवळे यांच्या कवितेत महागाईचे वर्णन पुढीलप्रमाणे आले आहे.

"आपुन फारेन लोकांना भिक्का मांगितल्या असत्या का ?

देशाला काय कळतच न्हाय साला
व्हय की न्हाय रे नान्या
पटलं तर व्हय म्हण, न्हाय तर
आडकाव झोळी काखला
आणि काढ जरा गावठाण तंबाखू नि चूना
म्हागाई बहोत वाढली साला ....

(अस्मितादर्श:जानेवा,२०१२,पृ.२०)

महागाईमुळे देशातील लोकांची अवस्था बिकट झाली आहे. या बिकट स्थितीचे चित्रण आंबेडकरी कवितेनी केले आहे.

लोकशाही मूल्यांचे संवर्धन :

संविधानाने समताधिष्ठित समाजनिर्मितीची स्वप्ने पाहिली. लोकशाही शासनव्यवस्थेने या देशातील सर्व नागरिकांना समान हक्क व अधिकार दिले. एक व्यक्ती, एक मत, एक मूल्य ही मूल्यवान गोष्ट संविधानाच्या निर्मितीने प्राप्त झाली. संविधानापुढे कोणीही लहान किंवा मोठा नाही. म्हणूनच हृदय चक्रधर म्हणतात,

संविधानाने दिली या भारताला लोकशाही
जोडते ही तोडलेल्या माणसाला लोकशाही

 ISSN No. 2394-5990

(लोकानुकम्पा : ऑनोडि, २००२, पृ. २०)

माणसामाणसांतील तेढ मिटविन, विषमतेचे इमले उद्ध्वस्त करणारी ही लोकाही आंबेडकरवादी कवितेचा विषय झाली आहे. संवैधानिक मूल्ये आंबेडकरी कवितेतून प्रगटतात, "बंधुत्व, स्वातंत्र्य, समता, न्यायही सन्मार्ग झाले" (तत्रैव पृ. २०) म्हणूनच बाबाराव मडावी उजेडाच्या गावचा प्रवास करायला निघतात.

"स्वातंत्र्य, समता
बंधुत्वावर माला घालून
आमच्या दुंगणाची
लंगोटी सुटणाऱ्यांनो
आता आम्ही सावध झालो
लोकशाहीत उजेडाच्या गावी आलो"
(कवितासंग्रह : पाखरं., पृ. १४)

बाबाराव मडावी आज लोकशाही पुरस्कृत विचाराशी जोडले जातात. आंबेडकरी कवितेनी लोकशाही मूल्यांची जोपासना केली, संविधान संस्कृतीच्या प्रस्थापनेसाठी त्यांना काव्यरूप दिले.

शेतकऱ्यांच्या दाहक जीवनाचे चित्रण :

आज शेतकरी, कष्टकरी, कामगार, मजूर यांची झालेली अवस्था कोणत्याही काळीज असलेल्या माणसाला हेलावून सोडणारी आहे. आंबेडकरवाद तर शोषणाच्या सर्वकष मुद्यांना स्पर्श करणारा आहे. त्यामुळेच आंबेडकरवादी कवितेतून शेतकरी हा विषय सुटूच शकत नाही. शेतकऱ्यांची झालेली दुर्दशा, त्यासाठी कारणीभूत असलेल्या बाबींचा शोध ही कविता घेते. वैभव सोनारकर यांनी 'उजाडायच्या आधीच' या कवितेत शेतकऱ्यांच्या दुःखाचे वर्णन केले आहे.

"अख्खा मोसम कोरडाच गेला
पण तिच्या डोळ्यांत पाहिलं तेव्हा
पाण्याशिवाय काहीच नव्हतं"
(अस्मितादर्श : वार्षिक विशेषांक, पृ.३५, २०११)

सावकार कर्ज देतो, पाऊस ऊन देतो, रानाची तहान आणि पोराचं पोट कधीच भरत नाही.

"डोळ्यांतल्या पावसानं जमीन पिकत नाही
सरकारी आश्वासनं काही केल्या थकत नाही"
(तत्रैव : पृ. १२४)

सरकारही संवेदनाहीन झाले आहे. सावकार, प्रशासन, धर्मसंस्था इत्यादींच्या वेढ्या शेतकरी जीवनाला करकचून बांधल्या गेल्या आहेत. दुष्काळ तर त्यांच्यासाठी दुःखाचा डोंगर बनून उभा आहे. म्हणूनच मांगीलाल राठोड या कवीने काळाचे चार प्रकार सांगितले,

"काळाचे प्रकार किती ?
चार
बोटांचे कांडे मोजित जनार्दन उत्तरायचा अडखळत
भूतकाळ...... वर्तमानकाळ......
भविष्यकाळ......अन् दुष्काळ"
(अस्मितादर्श : वार्षिक विशेषांक, पृ.१२४, २०१२)

कुपोषित, वेदनामय, दुःखित, निष्पाप जीव पाहून कवी उद्धव सोनकांबळे कासाविस होतो.

अर्धपोटीच उठली काल बिटची पंगत
कविते! त्यांच्यासाठी थोडी समता घेऊन ये
(अस्मितादर्श : जाफेमा, २०१२ पृ. १९)

अशी मागणी त्यांनी कवितेकडे केली आहे. आंबेडकरी कविता ही भुकेल्या, तहानलेल्या लोकांसाठी झटणारी कविता आहे.

सामाजिक चळवळीतील प्रदूषणावर प्रहार :

बुद्धाच्या महापरिनिर्वाणानंतर त्यांच्या काही अनुयायांनी जे विविध पंथ स्थापन केले, बुद्धयानाऐवजी वेगवेगळ्या यानांचा प्रवेशच बौद्ध धम्मात झाला, तेच चित्र डॉ.आंबेडकरांच्या नंतर आज आंबेडकरी समाजात दिसत आहे. डॉ.आंबेडकरांनी जी मूल्ये नाकारली, त्याच मूल्यांना मिठी मारणारे चळवळीला मारक असलेले लोक चळवळ पोखरत चालले आहेत. आंबेडकरी कवींनी हे नेमकेपणाने टिपले आहे. कवी ना. तु. पोथे म्हणतात,

"पंचशील त्रिशरण
म्हणे बुद्धाच्या पुढती
घरामध्ये कोपऱ्यात
करी देवाची आरती"
(अस्मितादर्श : जाफेमा, २०१२, पृ. १९)

बाबासाहेबांविषयी भाव मनात ठेवायचे; पण लपूनछपून देवदेवतांना मानायचा. त्यांच्याकडे अजूनही स्वयंपाकघरात देवादिकांचे देव्हारे जपून ठेवले आहेत, अशा आंबेडकरी चळवळीतील लोकांना कवी पोथे थेट सवाल करतात,

"तुझी ओळख कोणती ?
सांग आहेस तू कोण ?"
(तत्रैव : पृ. १९)

एका हातात मनुस्मृती आणि दुसऱ्या हातात संविधान घेऊन एका व्यक्तीला चालता येत नाही, परंतु काही माणसे दुटप्पीपणाने वागतात. जो स्वतःच्या मनातील द्वंद्व नाहीसे

करू शकत नाही तो कसला आंबेडकरवादी? असा प्रश्न कवींना पडतो. चळवळीत पुढाकार घेऊन आंबेडकरांच्या तत्त्वांचे पालन करतो असे भासवायचे; पण आतून मात्र आंबेडकरद्रोह करायचा हे कसले आचरण? म्हणूनच भीमराव गगणीर यांनी अशा कार्यकर्त्यांनाच प्रश्न केला.

"क्रांतीच्या गप्पा खूप मारून झाल्या
जरा देव्हाऱ्यातील स्तोम
बाजूला सारण्याचा एकमुखी
ठराव पास करण्यास
मार्च अँन केव्हा करशील?"
(लोकानुकम्पा : ऑनोडि, २००१, पृ. ७२)

असा बेधडक प्रश्न कवी करतो. आंबेडकरी चळवळीला हे प्रदूषण परवडणारे नाही. "कलावंताने, लेखकाने, कार्यकर्त्याने एकदा उजेडाशी हातमिळवणी केली की, त्याने गुपचुप काळोखाशी हातमिळवणी करता कामा नये. आपला जीवनविषयक दृष्टिकोण, आपली भूमिका, आपल्या जाणिवा या अत्यंत पारदर्शी आणि आंबेडकरी संस्तीची सम्यक उद्घोषणा करणाऱ्या असायला हव्यात; पण काहींची आंबेडकरवादाशी अव्यभिचारी निष्ठा नाही. आमची निष्ठा ही निर्भेळच असली पाहिजे. त्यात भगवा, लाल किंवा इतर कोणताही रंग मिसळता कामा नये"[1] ही भूमिका प्रत्येक आंबेडकरवाद्यांनी घेणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष :

१. दलित-आंबेडकरवादी कवितेने मराठी काव्यप्रांतात नव्या जाणिवांची व नव्या आशयविश्वाची भर टाकल्याचे दिसून येते.
२. दलित-आंबेडकरवादी कवितेने बदलत्या परिस्थितीत उभ्या झालेल्या नव्या आव्हानांना आपल्या कवितेतून आशयबद्ध केल्याचे दिसून येते.
३. बदलत्या जीवनजाणिवांचा वेध घेणारी आत्मसन्न कविता म्हणून दलित-आंबेडकरवादी कवितेचे महत्त्व अधोरेखित झाल्याचे दिसून येते.
४. नव्या बदलत्या काळात दलित-आंबेडकरवादी कविता अधिक समृद्ध झाली असल्याचे दिसून येते.

उपसंहार :

आंबेडकरवादी कविता मराठी काव्यप्रांताला समृद्ध करणारी म्हणून अत्यंत महत्त्वाची आहे. ही कविता मानवी जगण्याच्या हुंकारातून जन्माला आलेली शब्दाभिव्यक्ती आहे. आशयाभिव्यक्तीचे अविभाज्यत्व या कवितेनी स्वीकारले आहे, त्यामुळे तिचे व्यक्तित्व जिवंत आणि स्वाभाविक आहे. जीवनाच्या सर्वव्यापी अंशाची ती घटक झाली आहे. एकविसाव्या शतकातील आंबेडकरवादी कवितेने डॉ.आंबेडकरांच्या विचारांना अधिक समृद्धतेने पेश केल्यामुळे तिचीही एक स्वतंत्र भूमिका तयार झाली आहे. आव्हाने आणि आंबेडकरी कविता हे द्वंद्व नेहमीच प्रचलित आहे. या शतकातही येणाऱ्या आव्हानांना संघर्षशील रीतीने आंबेडकरवादी कविता तोंड देईल यात शंकाच नाही. एकविसाव्या शतकातील आंबेडकरवादी कवितेच्या वाटचालीत सिद्धार्थ भगत, आनंद गायकवाड, दिगंबर झाडे, माधव सरकुंडे, सुनील अवचार, विनोद बुरबुरे, भूषण रामटेके, अजय खडसे, विलास भवरे, प्रकाश मोगले, गणेश टाले, महेंद्र गायकवाड, अशोक कांबळे, उत्तम अंभोरे, विद्याधर बन्सोड, सुदाम सोनुले, बळी खैरे, राम दुतोंडे, वैभव सोनारकर, मच्छिंद्र चोरमारे, अनिल सूर्या, दीपक खोब्रागडे, प्रतिभा राजानंद इत्यादी कवी समर्थपणे काव्यप्रवास करीत आहेत.

संदर्भ टीपा :

१. बाळकृष्ण कवठेकर, 'दलित साहित्य : एक आकलन', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, द्वि.आ.,१९९६, पृ.१९.
२. यशवंत मनोहर, 'आंबेडकरवादी मराठी कविता', भीमरत्न प्रकाशन, नागपूर , १९९९, पृ. १७०.
३. अस्मितादर्श, 'जाफेमा', २०१२, पृ.९.

UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990
संशोधक
• वर्ष : ९२ • मार्च २०२४ • पुरवणी विशेषांक ४४
उत्सव
प्रकाशक : इतिहासाचार्य वि.का.राजवाडे संशोधन मंडळ,धुळे

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

|| संशोधक ||

पुरवणी अंक ४४ – मार्च २०२४ (त्रैमासिक)

- शके १९४५
- वर्ष : ९२
- पुरवणी अंक : ४४

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे
- प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा
- प्राचार्य डॉ. अनिल माणिक बैसाणे
- प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

- डॉ. तपन दत्ता
- डॉ. संजय चौधरी
- प्रा. अमित टेंभुर्णे

• प्रकाशक •

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४२२२८९४७१, ९४०४५७७०२०
Email ID : rajwademandaldhule1@gmail.com
rajwademandaldhule2@gmail.com

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

सदस्यता वर्गणी : रु. २५००/-

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने 'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, पुणे.

टीप : या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

३६. Comparative of Agility between Runners and Swimmers of Maharashtra
- Dr. Rajendra P. Raut ---------- १४७

३७. Effect of Twelve Weeks Interval Training Method on Cardiovascular Endurance of B.P.Ed. Students
- Dr. Amarkant Shivnarayan Chakole ---------- १५०

३८. Sports Psychology & ITS Impact on Sports Performance
- Ms. Nilima Waghmare Sonkamble ---------- १५४

३९. Traditional Sports & ITS Impact on Health And Fitness
- i) Balmukund B.Kayarkar, ii) Vaishali P.Telkhade ---------- १६०

४०. Effect of Asanas And Pranayama on Enhancing Flexibility of Female
- i) Asst. Prof. Arti P. Khewale, ii) Dr. Vijay B. Datarkar ---------- १६३

४१. Psychology in Sports : Importance of Strategies Over Performance
- Dr. Jaya John Chackuparambil ---------- १६६

४२. Constitution of India And Woman Empowerment
- Dr. Manoj N. Bendle ---------- १६९

४३. Exploring identity dynamics among women in Meena Alexander's select writings
- i) Manoj Sitaram Warjurkar, ii) Dr. Priyadarshi V.Meshram ---------- १७३

४४. मानवतेचे पुजारी कर्मयोगी संत गाडगेबाबा
- प्रा. पुरुषोत्तम एम. निर्मळ ---------- १७७

४५. भारतातील बेरोजगारी ची समस्या व शासकीय धोरण
- प्रा. श्रीरंग दशरथ लभाने ---------- १८१

CONSTITUTION OF INDIA AND WOMAN EMPOWERMENT

Dr. Manoj N. Bendle
Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha
(E-mail : manojbendle@gmail.com)
(M.No. 9370625813)

ABSTRACT :

The question of woman's empowerment has acquired great importance all over the World and India in particular. The reason is obvious, for thousands of years women were kept in subjugation in all patriarchal societies, and it is happened that most societies were patriarchal. But, Constitution of India and democratic politics have brought about a new consciousness of rights for women.

The women are empowered by the Constitution and many other legal provisions in India but, most of them are limited to books only. All these empowerment should be implemented strictly, then only it can be called empowerments.

The empowerment of women in all aspects is the need of the hour for development of our country, for bright future of India. Ultimately empowering women is empowering India.

Key Words : Constitution, women, empowerment, India development, rights, exploitation, society, life, liberty, equality, dignity, personal liberty, forced labour, livelihood, Equal justice, relief etc.

Preamble : Empowerment of women is possible through Constitution of India, if our legislature, judiciary and administrative authority sincerely work to achieve the intention of the framers of the Indian Constitution for social, political, educational and economical empowerment of the women. The empowerment of women in all aspects is the need of the hour for development of our country, for bright future of India.

"I measure the progress of a community by the degree of progress which women have achieved"

- Dr. Babasaheb Ambedkar

The question of woman's empowerment has acquired great importance all over the World and India in particular. The reason is obvious, for thousands of years women were kept in subjugation in all patriarchal societies, and it is happened that most societies were patriarchal. But, Constitution of India and democratic politics have brought about a new consciousness of rights for women.

The framers of the Indian Constitution were aware that sex-equality was crucial for national development, because women constitute half of the population, and one third of the labour force in India is composed of women. The Constitution opened a new horizon of hope for women with the incorporating various provisions and special clauses intended to protect and promote the rights and legitimate aspirations of women as equal citizens of India. There are provisions in the Indian Constitution which hold out a promise of a new social order in which woman can live with dignity and honour and have her own identity.

Constitutional Empowerment of woman :

1) Right to equality : The State shall not deny to any person equality before the law and the equal protection of the laws within the territory of India. It prohibits any discrimination on grounds of religion, race, caste, sex or place of birth." Constitution imposes prohibition on the state not to discriminate against any citizen on grounds only of religion, race,

caste, sex, place of birth or any of them. But, nothing in this Article shall prevent the state from taking any special provisions for women. Women require special treatment on account of their very nature. The Government can make provisions for reservation of seats for women in educational institutions.[16]

There shall be equality of opportunity for all citizens in matters relating to employment or appointment to any office under the state. No citizen shall, on grounds only of religion, race, caste, sex, descent, place of birth, residence or any of them, be ineligible for, or discriminated against in respect of, any employment or office under the state. The state Government can make provisions for reservation of seats for women in local bodies. The 73rd Amendment of the Constitution provides for the reservation of 1/3 seats in all tiers of local Government for women.[17]

The Hon'ble supreme Court held Air India Regulation unconstitutional, as being discriminative against women. This regulation provides that "an airhostess could not get married before completing four years of service. If, she gets married before completing four years of service, she had to resign and after reaching the age of 23 years if, she continues her service as a married woman, then she had to resign on becoming pregnant."[18]

In pursuance of Art.15 (3) Government of India has enacted 73rd and 74th Constitutional Amendment Act, providing 33% reservation of seats in each of the panchayats, i.e., Gram panchayats, Block Samitis and Zilapanchayats. It shows that nearly one million women are elected to these local bodies.

The Hon'ble Supreme Court held Central Government Service Rules unconstitutional which provides that no married women shall be entitled as of right to be appointed to the said service being violate of Art. 14 and Art.16 of the Constitution.[19]

(2) Right to life and personal liberty: Art. 21 guarantees for the eight to life and personal liberty. The explained horizon of right to life includes the right to have a dignified life,.Right over her body control over her sexuality and reproductive functions to give or not to give birth to a child. This Article is the bunch of rights and heart of the constitution where blood is pumped by Art.32.

Within the ambit of Art 21, the Hon'ble supreme Court hold the bunch of rights, i.e., right to life, right to personal liberty (residue of Art.19), speedy trial, free legal aid, right to compensation, right to privacy, environmental rights, protection against sexual harassment, right to shelter, rights of prisoners, right to education, etc.

(3)protection against 'traffic in human beings'(prostitution) and forced labour : This Article prohibits traffic in human beings and begar and other similar forms of forced labour. Forced labour includes prohibition of prostitution where many women are forced to become prostitutes due to socioeconomic reasons.[20]

(4) States shall ensure equal right for men and women regarding livelihood: the state shall, in particular, direct its policy towards securing the citizens, men and women equally, have the right to an adequate means to livelihood.[21]

(5) Equal pay for equal work: the state shall, in particular direct its policy towards securing that there is equal pay for equal work for both men and women.[22]

(6) the health and strength of women are not to be abused: the state shall, in p[articular, direct its policy towards securing that the health and strength of workers, men and women, and the tender age of children are not abused and that citizens are not forced by economic necessity to enter avocations unsuited to their age or staenght.[23]

(7) Equal justice and free legal aid: The state shall secure that the operation of the legal system promotes justice on a basis of equal opportunity and shall in particular, provide free legal aid by suitable legislation or schemes or in any other way, to ensure that opportunities for securing justice are not denied to any citizen by reason of economic or other disabilities.[24]

The Legal services Authorities Act, 1987 provides that all women are entitled for free legal aids whereas

...are not entitled for free legal services in all ...

8) provision for just and humane conditions of work and maternity relief: the state shall make provision for securing just and humane conditions of work and for maternity relief. 25 The Hon'ble Supreme Court in is landmark judgement has given direction to the Central Government to extend the benefits of the Maternity Benefits Act, 1961, also to the women employees working on daily wages ... their muster roll.26

9) Uniform civil code for the citizen: Art. 44 of Constitution of India, defined uniform civil code which would be very helpful for allround development of Indian women. The state shall endeavour to secure for the citizens a uniform civil code throughout the territory of India. Such a uniform code has not yet been achieved in India after around six decades of independence. Systems of personal laws regarding marriage, dowry, divorce, legitimacy, guardianship, religious and charitable endowment, wills, inheritances, succession and so forth, continue to operate the for women equally to Hindus Muslin, Christians, Parsis, &Jews.

In Sarala Mudgal,27casethe Hon'ble Supreme Court has given a historical judgment where it directed the Government to take fresh look at Art.44 of the constitution, which enjoins the state to secure a uniform civil code which accordingly of the court is imperative for both protection of the oppressed, and promotion through unity and integrity. The court directed the Central Government through the secretary to Ministry of Law and Justice, to file an affidavit by Aug., 1995 indication the steps taken and efforts, made by the government towards securing a uniform civil code for the citizens of India.

The judgment of the Supreme Court has aroused the hope that one of the greatest evils of indian society will be removed. But unfortunately the Hon'ble Supreme Court in Lilly case,28 clarified that its direction of Sarala Mudgal was only an obiter dicta and legally binding on the government. This clarification was give by Mr.Justice Kildeepsingh who had directed the Government to take immediate step for implementing the mandate of Art. 44 of the constitution Even before the clarification the court, then prime minister had told the Markaz ... Rampur, U.P. that the Government would not implement the constitutional mandate under Art 44.

10) Fundamental Duties: Constitution imposes fundamental duty on every citizen of india to renounce practices derogatory to the dignity of women. In 1990, the Government has highly empowered the women in India by enacting the National commission for women Act 1990, to implement the duty of the citizen of India enshrined by fundamental duties under Art 51-A (e).

Conclusion :

It is concluded that empowerment of women is possible through Constitution of India if our legislature, judiciary and administrative authority sincerely work to achieve the intention of the framers of the Indian Constitution for social, political, educational and economical empowerment of the women.

The women are empowered by the Constitution and many other legal provisions in India but most of them are limited to books only. All these empowerment should be implemented strictly, then only it can be called empowerments. The empowerment of women in all aspects is the need of the hour for development of our country, for bright future of India. Ultimately empowering women is empowering India.

Bibliography :

A) Books :

- M.P.Jain, "Indian Constitutional Law", ... Edition, 2004, Wadhwa Publications, Nagpur
- Durga Das Basu, "Indian Constitutional Law", Kamal Law House, Kolkata
- Malik & Raval, "Law and social Transformation in India," Second Edition 2009, Allahabad Law Agency, Faridabad

(168)

- G. ManoharRao, 'Dr. Ambedkar and the Indian Constitution, 1st Edition, Allahabad Law House, Hyderabad.
- Constitution of India, 1950.

B) References :

- United Nations Organization, 1945
- Universal Declaration of Human Rights, (UDHR), 1948
- Supreme Court Guidelines in Vishakha case 1997
- The sexual Harassment of Women at Workplace (Prevention, Prohibition & Redressal) Act, 2013

Foot Notes :

15. Art. 14 of the Constitution of India.
16. Art. 15 of the Constitution of India.
17. Art. 16 of Constitution of India.
18. Air India v. nargeshMirza, (1981)4SCC335 and Mrs.NeeraMathur v. L. I. C., AIR 1992 SC 392.
19. C.BMuthammav.Union of India,(1979)4 SCC 260.
20. Art. 23 of the Constitution of india.
21. Art 39(a) of the constitution of india
22. Art 39(d) of the constitution of india
23. Art 39 (e) of the constitution of india.
24. Art 39-A of the constitution of india
25. Art. 42 of the Constitution of India.
26. B. Shah v. Presiding Officer, Labour Court, Coimbatore, 1978 (1) LLJ 541.
27. Sarala Mudgal v. Union of india, (1995) 3 SCC 635
28. Lilley Thomas v. Union of india, AIR 2000 SC 1650.

■■■

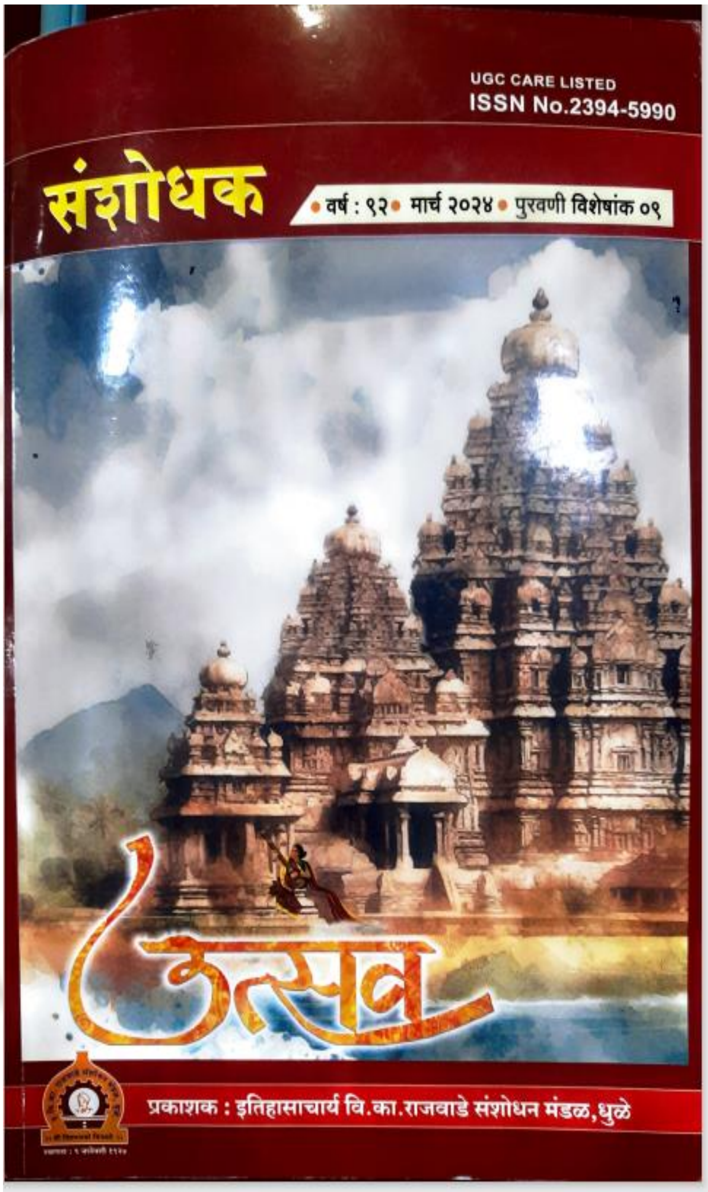
UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990
संशोधक
वर्ष : ९२ मार्च २०२४ पुरवणी विशेषांक ०९
उत्सव
प्रकाशक : इतिहासाचार्य वि.का.राजवाडे संशोधन मंडळ,धुळे

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

|| संशोधक||

पुरवणी अंक ९ – मार्च २०२४ (त्रैमासिक)

- शके १९४५
- वर्ष : ९२
- पुरवणी अंक : ९

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे
- प्राचार्य डॉ. अनिल माणिक बैसाणे
- प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा
- प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

- प्राचार्य डॉ. यशवंत पाटील
- डॉ. मनीषा नागपूरे
- डॉ. अमृता डोरलीकर

• प्रकाशक •

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४२२२८९४७१, ९४०४५७७०२०
Email ID : rajwademandaldhule1@gmail.com
rajwademandaldhule2@gmail.com

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

अंक मूल्य रु. १००/-

वार्षिक वर्गणी (फक्त अंक) रु. ५००/-, लेख सदस्यता वर्गणी : रु. २५००/-

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने 'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, पुणे.

टीप : या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

अनुक्रमणिका

१) **Examining Cyberbullying: Legal Frameworks in India and UK vs. Social Media Policies**
- 1) Tejas Anil Anjankar 2) Dr. Moiz Haque ---------- ५

२) **OBJECTIFICATION OF WOMEN AND GENDER STEREOTYPES IN MASS MEDIA**
- Dr. Megha Ramteke ---------- १६

३) **Meeting the Media Industry's Recruitment Needs: Analyzing RTM Nagpur University's Media Courses**
- 1) Asst. Prof. Nitin Bhaurao Karale 2) Dr. Moiz Haque ---------- २०

४) **Employment opportunities and media for tribal women in Yavatmal district (Special Reference—Women in Kolam Tribe)**
- 1) Mrs. Rutvika Deepak Koturwar, 2) Prof. Dr. Ratnesh Chandra Sharma २९

५) **"Towards an Ideal Society: Dr. B.R. Ambedkar's Vision for a Just and Equitable India"**
- 1) Dr. Fouzia Usmani 2) Dr. Sundar Lal ---------- ३३

६) **Use of 'History & Memory' in the Novels of Saikat Majumdar**
- Mrs. Amrapali Mahendra Gayakwad ---------- ४१

७) **Investigation of gender identity and homosexuality in Shyam Selvadurai's 'The Funny Boy'**
- 1) Shahin Fatma 2) Snigdha Singh ---------- ४६

८) **KEY INFORMATION FROM TOP SOCIAL MEDIA: A BOON FOR SCHOLARS**
- Dr. B. K. Thawkar ---------- ५१

९) **INFLUENCE OF SOCIAL MEDIA AND GROWTH OF CYBER CRIMES**
- Dr. Manoj N. Bendle ---------- ५७

संशोधक

ISSN No. 2394-5990

INFLUENCE OF SOCIAL MEDIA AND GROWTH OF CYBER CRIMES

Dr. Manoj N. Bendle
Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha
Email: manojbendle@gmail.com
M.No. 9370625833

ABSTRACT :

Internet today has become an inevitable part of our lives and it is difficult to imagine a life without the internet and social media. With the growing technology, fast spread of mobile information and social media, our lives have become dependent on online media for all the information and also provide platforms for easy communication across the globe. This is an age of Information Technology. It has been found that cyber crimes increased in last five years has alarmed and need to make strict provisions to combat these crimes. Strong laws, awareness in people and use of technology with precautions are necessary to prevent activities of cyber crimes Cyber Crime is a crime which is difficult to detect and stop once occurred leave a long term effect on victims. Cyber Crime is increasing day by day due to over use of social media, online shopping, and internet banking which need sensitive financial and personal data. The development in emerging internet technology and its wide spread knowledge leads to security issues, cyber crime, internet hackers and intruders. In this paper researcher propose different mode of cybercrime and the types of its illegal activities over the internet. By focusing on various techniques we examine the cybercrime by technical investigation etc. Social networking websites are used as a medium of interaction and communication among all the people across the world. Due to over use of social media and lack of awareness leads to increase the cyber crimes by several aspects.

Key Word : Cyber crime, Social media, Internet technology, investigation, online transactions, facebook, whatsup, social awareness, education, precautions, hacking, cyber stalking, emails, sms, online shopping, Law, IT Act 2000, India.

We all know that, today Influence of Social Media and Internet has become an inevitable part of our lives and it is difficult to imagine a life without the internet and social media. With the growing technology, fast spread of mobile information and social media, our lives have become dependent on online media for all the information and also provide platforms for easy communication across the globe. In India cyber crime cases are registered under Information Technology Act, 2000 and Indian Penal Code. Social media provides a platform which allows people to connect to the world via internet, audio and video calls, chatrooms and many other functions offered by it to the users. The process of being a member of any social media platform is very easy and also convenient for children to sign up for such platforms. To become a member of any social media platform, a person has to sign up using his/her personal details and once signed in he/she can access the content available on the platform and also can share the details, pictures or information with other person using that social media platform. Social media platforms that are popular amongst youth are Facebook, Twitter, Instagram, WhatsApp, Snapchat etc.

The impact of social media on the youths today would be both positive as well as negative. The youth is influenced by online media because of its wide reachability. Taking positive impact into consideration online media is the fastest updates provider amongst

the youth. It makes them aware of the happenings around the world and also, they can stay in touch with a friend sitting in a different city or a country. This helps in strengthening a relationship or we can say bridging a gap between friends who are far and cannot physically meet more often. Moreover, social media provides a platform to create pages and groups which could be based on their profession or other dimensions according to their interest and likes that leads to more connection and opportunities. So many people are using social networking site in access through their mobile phones, laptops or by any other gadgets. And people feel happy to show their expertise on uploading new videos and photos or by writing some text or comment. These sites are making the life of individuals so easy that on one finger movement they can connect with their friend but still most of the people are not aware with the drawback of using these sites in access basically we are sharing our all information with these sites and that can be misused anyway. Face book, what's app, Instagram are the place where one can easily fetch your information regarding your location and your personal profile. However, the maximum part of users is covered by teenagers in India and Social websites attract young adults and permit them opportunities to get along with regarded and unknown humans.

It has been observed that due to constant and heavy and regular use of social media various types of cyber crimes have been committed by the individual or groups of individual. Thus because of influence of social media observed growth in various types of cyber crimes, which as follows;

1. Cyber stalking :

In today's modern world, it is one of the most commonly committed crimes. It involves following a person's movements and pursuing him/her stealthily. It involves gathering data that may be used to harass a person or making false accusations or threats. A cyber stalker uses internet to stalk someone and thus, doesn't pose a direct physical threat to an individual but due to the anonymity of the interactions that take place online the chances of identification of the cyber stalker becomes quite difficult which makes this crime more common than physical stalking.

2) Cyber Pornography :

It is a major threat to women and children security as it involves publishing and transmitting pornographic pictures, photos or writings using the internet which can be reproduced on various other electronic devices instantly. It refers to portrayal of sexual material on the internet.

3) Cyber Morphing :

It is a form of crime in which the original picture is edited by an unauthorised user or a person possessing a fake identity. Photographs are taken of female users from their profiles and are then reposted for pornographic purposes by fake accounts on different sites after editing them. Due to the lack of awareness among the users the criminals are encouraged to commit such heinous crimes. Cyber morphing or Cyber obscenity is punishable under section 43 and 66 of Information Act 2000.

4) Cyber Bullying :

Cyberbullying involves the use of internet for causing embarrassment or humiliation to someone place by sharing their personal or private data by sending, posting or sharing harmful or false content over digital devices like computers, tablets, laptops and cell phones. It can take place through SMS, online gaming communities, online forums or social media platforms wherein information can be exchanged online and is available to a number of people. Cyberbullying is persistent and permanent and therefore, can harm the online reputation of not just the victim but both the parties involved.

5) Email Spoofing and Impersonation :

It is one of the most common cybercrime. It involves sending e-mail which represents its origin. In today's times, this from of crime has become immensely common that it becomes really difficult to assess as to whether the mail that is received is

 ISSN No. 2394-5990

truly from the original sender. Email spoofing is mostly used to extract personal information and private images from women fraudulently and are later used to blackmail them.

6) Online Trolling :

It is a form of online violence on social media platforms where people are given the liberty to speak their mind. Online harassers often tend to target people who express their opinions and think differently from the prevailing societal norms. Social media bullying takes a toll on the mental as well as the physical health of the victims. Abuse, hate speech and mean comments are the most common elements of trolling. The most common consequences of trolling are self-censorship and mental health concerns.

7) Hacking :

Gaining access (wanted or unwanted) to a computer and viewing, copying, or creating data without the aim of terminating data or spitefully damaging the computer. Hacker - Person who gains authorized/unauthorized access to a computer without the intention of causing damage.

8) Cracking :

In which a person attains unauthorized access to a computer with the aim of causing damage. Cracker - Person who attains unauthorized access to a computer with the aim of causing damage.

9) E-Mail Bluffing :

The creation of email messages with a fake sender address. Distributors of spam often use Bluffing in an attempt to get recipients to open, and possibly even respond to, their solicitations.

10) SMS Bluffing :

Is a relatively new expertise which uses the short message service available on most mobile phones and personal digital assistants, to set who the message appears to come from by replacing the originating mobile number (Sender ID) with alphanumeric text. Bluffing has both valid uses (setting the company name from which the message is being sent, setting your own mobile number, or a product name) and invalid uses (such as impersonating another person, company, and product).

11) Carding :

A form of credit card scam in which a stolen credit card is used to charge pre-paid cards. Carding typically involves the holder of the stolen card, buying store-branded gift cards, which can then be sold to others or used to buy other entities that can be sold for cash. Credit card robs who are involved in this type of scam are called carders.

12) Cyber Crouching :

Is the act of registering, trading in, or using an Internet domain name with bad faith intent to profit from the favor of a trademark belonging to someone else. The cyber crouches then offers to sell the domain to the person or company who owns a trademark contained within the name at an extravagant price.

13) Theft Crimes :

Theft Crimes has become the most common kind of cybercrime. The most common fraud Credit/Debit Card Fraud which takes place more in numbers now a days this kind of fraud takes place when the unauthorized use of a debit/credit card to misleadingly attain money or belongings. Credit/ Debit card numbers can be stolen either by an identity theft scheme or from some leaky websites. This number can be hacked by machine also if we not used it carefully.

14) Cyber Terrorism :

One of the most dangerous forms of cybercrime is used to conduct violent acts through internet including acts of unhurried or large disrupting activities. Cyber terrorism may be expressed to be the vigilant use of disrupting activities. Now this has extended its hands and Terrorist agencies are into Cyber brain warfare and are using Bain computing to influence human brain and use them for their motives.

Conclusion :

Hence, ultimately it is concluded that because of constant influence of social media there is tremendous growth of cyber crimes. It is impossible to stop social media, but if we apply some precautions to combat with effective awareness about cyber crimes in society, such as ;

1) Do not give out your personal information like password, user id etc.
2) Protect yourself simply by installing basic security programmers.
3) Do not respond to unknown E-Mail of offering lotteries, prize gift etc.
4) Ensure the connection is secure.
5) Always use such password which is very difficult to predict.
6) Use all possible precautions every time while dealing with e-commerce.
7) Update with amendments in IT Act and others criminal laws.
8) Report immediately to concerning cyber cell if you have any doubt or any suspicious activities found in your transactions.
9) Awareness and vigilant attitude protect you from cyber crimes.
10) Ignorance of law no excuse. Therefore be cautious every time about terms and conditions.

Hence, recent growth of cyber crimes through social media can be minimize by applying adequate precautions, education and awareness in society.

References :

1) Dhawan Nidhi, 2011, "E-Commerce – Concept and Applications , First Edition,; International Book House PVT. LTD. New Delhi.
2) Dr. Amita Verma, 2009, "Cyber Crimes & Law , First Edition, Central Law Publications, Allahabad.
3) Dr. J. P. Mishra, 2014, "An Introduction to Cyber Law , Second Edition, Central Law Publications, Allahabad.
4) A report of Internet and Mobile Association of India 2013
5) http://www.lawjournals.org/archives/2016/vol2/issue1/2-1-18
6) Information Technology Act, 2000 (Amended 2008

■■■

RAVINDRA MADHUKARRAO BELE

Digitally signed by RAVINDRA MADHUKARRAO BELE
DN: c=IN, postalCode=442001, st=MAHARASHTRA, street=33, VIMALKUNJ ,WARDHA,KATHANE LAUOUT, NEW STATE BANK COLONY, NAGPUR ROAD ,442001, l=WARDHA, o=Personal, serialNumber=165ad5d78782987302f114572dcc77bf3afbb3aaf19eb10b7a6876b70b196ed8, pseudonym=1f5cd3cf3a554e0686d1e34983a2ea05, 2.5.4.20=9b3e7b0f9e4c49a6b5a04280c8b7a99b64028818ae899c7b61f1a98d5c137c2e, email=RAVINDRAMBELE@GMAIL.COM, cn=RAVINDRA MADHUKARRAO BELE
Date: 2024.12.26 09:28:33 +05'30'